No. १५९३

Title व्युत्पत्ति-वाद:

Author x

Extent ९६ Age x

Subject न्याय वैशेषिक

व्युत्पत्तिवादः
१५५३

पत्राणि ९६

इच्छाकृत्यादिनाम्यथासिद्धत्वात् अपितु क्रियाजनिकायाविनियोज्यत्वेनेच्छातद्विषयत्वंस्वविषयकताद्दशेच्छाश्री
नत्वमेवतत्रक्रियान्वयीसप्तम्यर्थः तदेकदेशविषयितायानिरूपकत्वेनप्रकृत्यर्थान्वयः धर्मादेर्वात्पश्चाद्यादेः
संबंधश्चनसप्तम्यर्थः अपितु सप्तम्याः साधुत्वेस्वनूपसन्नपेक्षितः गोष्ठदुह्यमानासुगतइत्यादौयस्यचभा
नेनेत्यनेनगवादिपदात्सप्तमीतत्समानाधिकरणदुह्यमानादिपदाच्चनीलंघटमानयेत्यादौनीलादिपदा
द्वितीयावत् विशेषणपदस्यविशेष्यपदसमानविभक्तिकत्वनियमात् सप्तमीसूत्रेसूत्रेचभावपदंक्रिया
परंतथाचयद्विशेषणकृदंतार्थविशेषणतापन्नक्रिययाक्रियांतरस्यलक्षणमावर्त्तनेतद्वाचकपदासप्त
मीतितदर्थः उक्तस्थलेगमनादिक्रियादोहनादिसमानकालीनत्वादिवद्भिन्नाधारतायाप्यनसप्तम्यर्थत्वेन २८

सु॰वा॰ सर्वसामंजस्यात् परंपरासंबंधस्यापिप्रतीतिबलेनचविदाधारतानियामकत्वोपगमात् अवच्छेद्यताविशेषो-
प्याधारसप्तम्यर्थः यथावीणायांशब्दः कर्णेशब्दः वृक्षोग्रेकपिसंयोगीत्यादिप्रकारकतानिर्वाहायभव-
तीत्यध्याहारः सप्तम्यधिकरणेचेतिचकारेणाकारकाधारवाचिनोपिसप्तमी अतएवसाध्यवद्भिन्नसाध्या-
भाववदवृत्तित्वमित्यत्रसाध्यवद्भिन्नेयः साध्याभाववदवृत्तिसप्तमीतत्पुरुषेणव्याख्यानंसंगच्छते तत्रक्रियाध्या-
हारेसापेक्षतयाऽसमर्थसासानुपपत्तेः चर्मणिद्वीपिनमित्यादौततत्कर्मसंयोगश्चनेनसप्तमीप्रकृत्यर्थचर्मा-
देर्हननादिक्रियानिमित्तत्वंबोधयतिनिमित्तत्वंचनकारणत्वंधर्मादेर्हननादिक्रियाकारणत्वेमानाभावात्
पूर्ववर्तित्वेपितीतार्थकस्थलेउत्तरकालीनत्वसंबंधतयाभासतेपाथसिपीतेत्यपाशाम्यतीत्यादौअतीतार्थ

कर्तृत्वसमभिव्याहारात्कार्यकारणभावोपिसंबंधतयाभासतेइत्यादिकमूहनीयंगुणान्यत्वेसतिसत्वादित्या
दौसतीत्यनेनतंरसनइत्यध्याहार्यं अन्यथालक्षणीयक्रियाभावेनोक्तसूत्राविषयतयासमन्वयानुपपत्तेः तत्रवा
स्वधातोरर्थआधारतागुणान्यत्वावच्छिन्नाधारतायांतन्निष्ठत्वंसंबंधतयाभासतइतिचिंतामणिकारोक्तसामाना
धिकरण्यलाभनिर्वाहः समानेनचैत्रेणभुक्तमित्यादौशयनभोजनादिक्रिययोः समानकालीनत्वभावेपि
तत्रलटप्रत्ययेनैवसमभिव्याहारात् भोजनादिसमानकालीनत्वंशयनादिक्रियायांबोध्यतेअतोनसप्तमी
अन्यतस्तदनभिधानादिविशेषणप्रकारेणबोध्यतयाऽभिप्रेताअतोव्यावर्तकविशेषणप्रविष्टतादृशक्रि
यायाम्प्रतिव्यावर्तकतयातत्कर्मार्थभेदान्वयित्वादिपदात्सप्तम्यनन्तात्तादृशसप्तम्याः समानकालीनत्वा

सु·वा·

दिकमात्रमर्थः तत्तदुद्देश्याद्युपस्थापितदोहनादेर्निरूपकत्वेनान्वयाद्दोहनसमानकालीनत्वादिकं गमनादौ लभ्य
तइति तन्नयुक्तं उद्देश्याद्युपस्थितविशेषणत्वासंभवात् स्थापितक्रियायाः कृदंतार्थक्रियाविशेषणतयोपस्थि
तायाः समानकालीनत्वादिविशेषणत्वासंभवात् प्रकृत्यर्थगवादिनाऽनन्वितार्थस्य सप्तम्याबोधनासंभ
वाच्च किंतु समभिव्याहृतदोहनादिक्रियैव सप्तम्यर्थः तस्याश्च समानकालीनत्वादिकं क्रियांतरे संबंधः तत्र
वर्तमानार्थककृत्समभिव्याहारस्थले समानकालीनत्वं दोग्धव्यासु गत इत्यादि भविष्यदर्थकस्थले प्राक्का
लीनत्वं दुग्धासु गत इत्यादावतीतार्थकोद्ररूपयामेवेति वाच्यं तत्रापि तत्तद्वाक्ये सप्तमीयवाक्यार्थबोधार्थोच्चरितत्व
रूपतात्पर्यनिश्चयार्थमेव तत्पदप्रयोगात् तादृशतात्पर्यनिश्चयं विनाश्रुतादपि तत्तद्वाक्याच्चैत्रादेः शाब्दबोधा

नुदयात् चैत्रस्याश्वानयनादिबोधार्थमैत्रस्य चलवणानयनादिबोधायोच्चरितात् सैंधवमानयेत्यादिवाक्याद्दे
पदीमेन चैत्रयोस्तद्वाक्यार्थबोधवारणाय तदीयतदर्थबोधे तदीयतद्बोधकत्वोच्चरितत्वरूपतात्पर्यनिश्चयनिश्चय
स्यादेतत्तथाप्यावश्यकत्वात् संख्यातिरिक्तस्यैवार्थः प्रकृत्यर्थविशेष्यतयैवभासत इति नियमे संख्याभेदवत्त्वे बोध
नभेदोपि निवेश्यः अतः संबोधनस्य प्रकृत्यर्थविशेष्यत्वेनतथाभानेपि क्षतिः संबोधनस्य प्रकृत्यर्थविशेष्यतयैव।
वाभानमुपेयं वस्तुतो नामाद्यर्थस्य प्रत्ययार्थमंतरा कृत्वैव क्रियान्वयस्मनुरोधात् स्ववपवसप्तमीविधानात् चैत्र
त्वया भुज्यतां इत्यादौ संबोधनेति चेत् प्रथमा संबोधनमेवाहतत्र ममकव्यवहितशाब्दजन्मबोधाश्रयत्वेनेच्छाप्रथमा
र्थतादृशेच्छायाः विषयतासंबंधेन प्रकृत्यर्थविशेषणतया भानं प्रथसंबोध्यत्वज्ञानं विनापि त्वयाभुज्यतामि।

सु.वा.

3

त्यादिवाक्याधीनस्यचैत्रादेर्वाक्यार्थबोधस्यभोजनादिप्रवृत्तेश्चनिर्वाहात् चैत्रेत्यादिप्रथमांतपदप्रयोगोऽनर्थ।
कइतिचेत् नसंबोध्यतानुमापकासाधारणाभिमुख्यादिविरहेविशिष्टचैत्रत्वाद्यवच्छिन्नेयुष्मत्पदशक्तिग्रहनि
र्वाहस्यैवतत्प्रयोजककत्वात् चैत्रत्वाद्यवच्छिन्नेसंबोध्यत्वग्रहंविनासंबोध्यत्वावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्न
वाचकतत्पदस्यविशिष्यचैत्रत्वाद्यवच्छिन्नेशक्तेर्निश्चेतुमशक्यत्वात् नचैवमपियत्रानंतरवाक्यंनयुष्मत्तद्घटि
तेचैत्रात्रघटोस्तीत्यादौतत्रसंबोधपदप्रयोगवच्छेदकतयाभानमावश्यकंअन्यथाऽसाधारणजातिविशेषाद्य
वच्छिन्नाभावस्यबाधेनतादृशप्रयोगप्रामाण्यानुपपत्तेः नचप्रातिपदिकार्थएवस्त्रीत्वंतस्यचतदर्थएवजात्या
दिमत्तिविशेषणत्वेनान्वयः अतएवचस्वार्थोद्रव्यंचलिंगंचसंख्याकर्मादिरेवच अमीपंचैवनामार्थास्त्रयःके

षाचिट्यिमा इति शाब्दिकानां कारिकापि संगच्छते: तत्र स्वार्थो जात्यादिरूपो गवादिपदस्य व्याख्यार्थः इत्थं गवा
दिरूपस्तु कर्मीतन्मते चौपचारिको गवादिपदार्थः लिंगस्य च प्रातिपदिकार्थत्वमावश्यकमेव नात्र ब्राह्मणः
अपित्वब्राह्मणीत्यादौ पुंस्त्वबोधकपदान्तराभावेन तद्बोधानुपपत्तेः ब्राह्मणादिपदाज्जात्यादेरिवास्य च भाने
नियतमेव लिंगभानं तु तात्पर्ययोग्यताधीनं क्वचित्कं ब्राह्मणीत्यादौ पुंस्त्वाद्यबोधादिति वाच्यं अर्थकर्मत्वादेः प्र
कृत्यर्थविशेष्यतयाभानस्योपेयते न तत्कृतनियमानुरोधेन तादृशनियमे मानाभावात्संबोधविभक्त्यंतप्रकृत्य
र्थस्यान्यत्र विशेषणतयाऽनन्वयात्संबोधनस्य विशेष्यतयाभाने निर्युक्तिकमिति कृते विस्तरेण प्रातिपदिक
प्रकृतिकाः स्त्रियामित्यधिकृत्य विहिताष्टाबादयः क्वचित्स्त्रीत्वे प्रकृत्यर्थविशेषणतया बोधयंति अजाऽ।

मु॰वा॰

स्वाम्भूद्राक्षपामाचपलाब्राह्मणीगौरीमृकेशीगर्भिणीत्यादौ स्त्रीत्वं चयोनिमत्वं नचस्त्रीपरपदात्साधुत्वार्थस्त्वा
दिप्रत्ययोनतुस्त्रीत्वेतस्यार्थः क्वचित्स्त्रीत्वबोधकस्त्रीप्रत्ययप्रकृत्यर्थतात्पर्यविषयकत्वरूपलिंगजपवेतिवाच्यं
खट्वादौ व्यभिचारतादृशहेतोः स्त्रीत्वासाधकत्वात् प्राणित्वेन विशेषणेपि देवतादौ व्यभिचारात् वस्तुतस्तु ग्रजव
स्यपि ग्रजानास्त्रीत्यादिप्रयोगात्स्त्रीत्वस्यानन्वयितातज्ज्ञानेमानाभावात् एतस्माख्याविनत्रस्याख्यपरंस्त्रीलिं
गपरंनतुस्त्रीत्वविशिष्टार्थकशब्दपरंतेनाटव्यादिशब्दानांस्त्रीत्वविशिष्टबोधकत्वेपिननदीसंज्ञानुपपत्तिः अ
तएवश्रीभूप्रभृतीनांस्त्रीप्रत्ययांतत्वाभावेनस्त्रीत्वविशिष्टाबोधकत्वेपिनदीसंज्ञाप्रसक्त्यानेयङुवङ्स्थानावि
तिभिषेधसंगति नचैवंसेनान्येस्त्रियेइत्यादावपिनदीसंज्ञास्यात् सेनान्यादिशब्दस्यतत्रविशेष्यनिघ्नतयास्त्रीलिं

गत्वादितिवाच्यं प्रयोगानुसारेण तत्रविशेष्यसमभिव्याहारानधीनस्त्रीलिंगतायाविवक्षणीयत्वादिति संक्षे-
पः तद्धितप्रत्ययाअपिनामप्रकृतिकाः क्वचित्प्रकृत्यउक्तप्रकृत्याप्रकृत्वस्यप्रातिपदिकार्थत्वेपि अनेनतानांप्रातिप-
दिकपदानांस्त्रीत्वाद्यर्थकत्वेगौरवालाघवेनास्त्रीयसांस्त्रीप्रत्ययानांतदर्थकत्वकल्पनौचित्यात् अतएवस्त्री-
त्वसंग्रहायप्रातिपदिकार्थेत्यादिसूत्रेलिंगग्रहणं अन्यथाप्रातिपदिकार्थएवतदंतर्भावेणपृथक्तदुपादाना-
नुपपत्तेः क्वचित्स्त्रीप्रत्ययस्त्वियंभार्यात्वेनप्रकृत्यर्थविशेष्यतयाबोधयति आचार्याणीमनावीमृड़ीत्यादौ
भार्यात्वसंबंधविशेषः तत्रैववनिरूपकत्वेनप्रकृत्यर्थान्वयः खट्वाटवीदेवतादिपदेचस्त्रीप्रत्ययानार्थबोध-
काः तत्रप्रकृत्यर्थेयोनिमत्वरूपस्त्रीत्वस्यायोग्यतयाऽनन्वयात् नवशब्दगतस्त्रीत्वादिरूपधर्मांतरमेवतत्र

परंपरासंबंधेनार्थगततयाभासते इतिश्रीपतिदत्तोक्तंयुक्तम् मंजिष्ठादेः प्रकृत्यर्थतद्धितार्थैकदेशसंबंधेप्र-
सु.वा. तियोगितयारूपेचाश्रयतयान्वयः शूल्यंउख्यमित्यादौतद्धितार्थसंस्कृतैकदेशेपाकादिरूपसंस्कारेशूलोखा
5 देः प्रकृत्यर्थस्याधिकरणत्वेनान्वयः पौषीरात्रिरित्यादौनक्षत्रयुक्तकालार्थेतद्धितः कालस्यनक्षत्रयु-
क्तत्वंचनक्षत्रशशिभोगाश्रयत्वंतदेकदेशेशशिभोगेचकर्मत्वयातन्नक्षत्रान्वयः पौषोमासः पौषोवर्ष
इत्यादौसास्मिन्ननेनविहितस्यतद्धितस्यपौर्णमासीचदितत्वावच्छिन्नोऽर्थः पौर्णमास्याप्रकृत्यर्थपौष्यादे:
रभेदेनान्वयः पौषादिपदंचनकेवलयौगिकंपौषः पत्तइत्यादिव्यवहारविरहात् अतोरूढमपि अतएवसूत्रे
संज्ञापदमुपात्तंरूढिनिरूपकतावच्छेदकंचमासनिष्ठंशुक्लप्रतिपदादिदर्शांतितितिसमुदायत्वंनत्रिंशति

थित्रूपमासत्वमात्रं यत्किंचिदित्यर्थेन स्वार्थैकदेशस्यैकविघ्नतेनेन स्वार्थस्यान्वयबोधेजनयंतितत्र गार्गिरित्य
पत्यार्थविहितनद्धितार्थस्यापत्यस्यैकदेशेजन्यत्वेनिपंकतया प्रकृत्यर्थगर्गाद्यन्वयः गार्ग्यइत्यादौतद्धिता
र्थगोत्रापत्यैकदेशपुत्रत्वघटकजनकत्वेनत्यातदन्वयः गार्ग्यायणइत्यादौतद्धितार्थस्ययुवापत्यैकदेशेज
न्यत्वेगार्ग्यस्यजीवतितुवंश्येयुवेतिपरिभाषितयुवार्थघटकजीवनेचगर्गादेरन्वयः तेनगर्गादिजीवनक
लीनोगर्गगोत्रापत्यस्यापत्यमेयमितिबोधः मांजिष्ठंवासइत्यत्रतेनरक्तमित्यर्थेतद्धितोविहितः तत्संबंधा
धीनतदीयरूपारोपविषयत्वं तेनरक्तत्वंशाब्दः पीतइत्याद्यारोपमादायशाङ्खादेरारोप्यपीतिमाद्याश्रयत्वादा
रिनालादिनारक्तत्वस्यवारणायाधीनांतमारोपविशेषणंपटादेस्त्वत्वरादिनारक्तत्वस्यवारणायतदीयत्वेरू

वु॰वा

6

पँविशेषणंश्चत्रचत्रागाकरणकरणस्यथत्तुरादिस्थरव्युपलक्षप्रतिपदादिदर्शांतेषुधनुरादिस्थरविसमा
प्यमकरादिस्थरविसंक्रांतिमन्मासभिन्नथत्तुरादिस्थरव्याधिकरणपुत्कृप्रतिपदादिदर्शांतेषुवापौषादिपद
स्यत्रूफलमेवस्वीकुर्वंतिनतयौगिकत्वंश्रन्योपातौजिलौत्तेयामितिवचनात् पौषादिमासीयपौर्णमास्यां
पुष्यादियोगस्यानियमात् न च योगानादौरेलाचनतद्राशिस्थरविविशिष्टकालत्रूपसैरादिमासपदवपौ
षादिपदशक्तिरुचितेतिवाच्यंसावैशाखस्यामावास्यापारोहिण्यासंबध्यतइत्यादिश्रुतिबलात् चांद्र
पवैशाखादिपदशक्तिसिद्धेः वस्तुतोनक्षत्रेणयुक्तः कालइत्यत्र न तत्रयोगयोग्यत्वमेवविवक्षितं पु
ष्याद्ययुक्तायामपिपौषादिपूर्णिमायांपौष्यादिव्यवहारात् तिथ्यवधिकत्रिंशत्तिथिसमुदायेमासव्यव

हारेपि चांद्रसौरपौषादिवहिर्भूतपौष्यादिघटितत्रिंशत्तिथ्यंतर्गततिथिषु पौषादिव्यवहारविरहात् अथैवम
पि सौरपौषादिव्यवहारस्य निर्विवादतयाथत्रस्य रविविशिष्टत्वमेव न कथं पौषादिपदशक्यतावच्छेदकमु
पेयत इति चेन्न सौरपौषादौ पौस्यादिपूर्णिमायाअलाभे योगरूढिलभ्यपौषपदार्थविलोपापत्तेः न च त।
त्र रूढिमात्रमवलंब्यैव पौषादिव्यवहारः सौरपौषादौ मुख्य इति वाच्यं तथा सति योगार्थस्यानुपादने वैयर्थ्या।
त् अथ विलुप्यतावर्षविशेषे पौषादिपदमुख्यार्थः कात्र क्षतिस्तत्र लक्षणया सौरमासे पौषव्यवहारस्योपगं
तव्यत्वात् स्थलपद्मादौ पंकजादिव्यवहारवदिति चेन्नर्हि तत्र वर्षे पौषादिपदमुख्यार्थमासनिमित्तकाह्निका।
श्राद्धादिविलोपप्रसंगः याथाश्रुतमूलपाणिग्रंथानुसारिणस्त्वकारोऽनुचित इति वाच्यं केवलरूढिपक्षेसमु

सु·वा·

7

दायशक्यतावच्छेदकशरीरेश्वराख्यांतविशेषणप्रवेशेणगौरवात् यौषत्वैषमावादिनानांगुहधर्मावच्छिन्नेश।
क्तिकल्पनमपेक्ष्यतास्मिन्निरर्थेःणप्रत्ययस्यैकशक्तिकल्पनाधिक्यस्योचितत्वात् नचयोगरूढिपक्षेपौ
षादिपदानांयोगार्थरूढ्यर्थयोरभेदादन्वयबोधजनकत्वकल्पनाधिक्येनगौरवमितिवाच्यं भवन्मतेपित
त्वदर्थेयौगिकरूढत्वभ्रमदशायांसतिचतत्तदर्थाभेदान्वयपरत्वग्राहकतयान्वयबोधस्याङ्कुरपक्षवत्पानत्वता
दशापदहेतुताकल्पनस्यावश्यकत्वादितिदिक् वैश्वदीकैकपैंद्रहविरित्यादौदेवतार्थेविहितस्ततदेवताक
त्वमर्थः मंत्रस्यतदेवताकत्वंतदेवतोद्देशकयागकरणतयावेदबोधितत्वंप्रथमंत्रस्ययागकरणत्वंबोधि
तमेवविनापिमंत्रमिच्छाविशेषरूपस्यतस्योत्पन्नस्याव्यभिचारात् १४ साधनताज्ञानचयितत्वम्रसामग्र्याग्र।

मथ्यासिद्धत्वाच्चेति मंत्रस्य करणत्वाकथं वेदो बोधयेत् बोधयत्वा प्रमाणी भवेत् सत्यं मंत्रस्य त्यागकरणत्वं
स्यागोच्चारणकत्वं न तत्प्रमथ्यामाथ्यां यदिमद्यानास्तीत्यादेरसंगत्यादेरसंगत्यापत्तेः पुष्यादियोगयोग्यता
च थनुरादिस्थरव्याख्यप्रतीपत्वं तद्रूपाक्रांतपौर्णमासी च दिनतत्रूपयोगलभ्यतावच्छेदकं नियतमेव पौ
षादिरितिनोक्तानुपपत्त्या यौगिकत्वनिराकरणसंभवस्तस्मदानो प्रश्थेवं निरुक्त रूपस्य पुष्यायच्चदिनतया
तेन रूपेण पूर्णिमाबोधक पौष्यादिशब्दानां यौगिकत्वप्रसक्तिरेव नास्ति पौषी रात्रिरिस्मात्पौ पुष्यादियोगप
वप्रतीयते न तन्निरुक्तं योगपत्वं मकरादिस्थरव्याख्याहृस्यपत्ती पुराणादावपि तथ्यात्स्वरसादिति न तत्रे
ण पुरुक्तः कालश्चत्रयोगपर्वविवत्तणीये प्रपत्वमिति पौर्णमास्या पौष्यादिपदस्य न यौगिकत्वं संभवश्चे।

कु॰ वा॰ द्वत्तपौष्णादिपदे निरूढत्वरूपावच्छिन्नशक्तिमात्त्वमेव पौषादिपदानां तद्योगपुरस्कारेण मासवाचकत्वे बाधक
त्वे बाधकाभावात् यौगिकत्वं कथं प्रत्याख्येयं न च सास्मिन्पौर्णमासीति सूत्रस्यास्मिन्पौष्णादिशक्तिमायोगप
९ मेतदर्थविवक्षयाथतु राशिराशिस्थरव्यपेक्षमतिपदादिदर्शितं तत्तद्विशेषंतसमुदायघटकद्याह्नकतया योग
त्वाद्धिस्वाधीनत्वमागोद्देशपताबोधस्यापि तत्रादेवतोऽश्रुतितद्धितसमानार्थकदेवतापदाथानिरपेक्षत्यागो
द्देशपत्वबोधापेक्षयाऽविलंबितत्वेन साहित्यावच्छिन्नानां निरपेक्षाणां वाक्याद्योद्देशपत्वमित्यत्र च तदर्था
पेक्षया देवतापदस्य बलवत्त्वरूपं मूलपाणिपर्यालोचितविनिगमकं न संगच्छत इति च पितृभ्योददयादि
तिवत्तदर्थासाहित्यावच्छिन्नस्यत्यागोद्देशपताबोधे तत्र वेदसमानार्थकस्य तिवाक्यजन्यत्वघटस्येवाश

माणपत्नांशेवेदबोधितत्वावगाहीस्वस्मिन्नप्रामाण्यशंकाव्युदासापनत्तानांतरमपेक्षतेस्वस्यैवस्वात्मको
देश्यत्वाबोधांशेव्यावर्तकवेदजन्यत्वावगाहनात् अप्रामाण्यशंकाकलंकितश्चबोधोजातोप्यकिंचित्कर॥
इतिदेवतापदस्यसृष्टितिनिर्णीयमानमप्रामाण्यबोधजनकतयाऽविलंबत्वेनधिनिगमनात्जनक
त्वमतोनदोषः इतिवक्तृदेवतात्वकत्वेचतदुद्देश्यकत्यागकर्मत्वेनकर्मकत्यागोद्देश्यतायाएवदेवताप
दार्थत्वात्नचैवंघृतादिसंप्रदानब्राह्मणस्यघृतादिदेवतात्वापत्तिः उद्देश्यपदेनवेदबोधितवाधितद्वा॥
अस्वामित्वप्रकारेणाइच्छाविषयतायाएवविवक्षितत्वात् संप्रदानेचस्वामित्वस्याबाधितत्वात् नचत्यागो
देश्यतायाश्चतर्प्यापिबोधनात्दितचतर्प्यादेवतात्वबोधकतायामविशेषात्तद्धितेनचतर्प्याभावमन्त्र॥

सु॰बा॰ लिंगेनवापुनः देवतासंगतिस्तत्रकर्त्तृबलंतत्परंपरंमित्यनेनविरोधइतिवाच्यंत्यागोद्देश्यतायांवेदमयत्वस्यनि
वेशनीयतयाचतदर्थ्यात्तद्देशाबोधनेनतस्योपायांतरबोध्यतयाचतदर्थ्यर्थीनदेवतात्वबोधस्यविलंवितत्वा
१ यात्तद्धितापेक्षयावतदर्थ्याजघन्यतोपपत्तेः देवतार्थ्यविहितत्तद्धितेनदेवतात्वघटकतद्देशस्यापिबोधना
त् अथचतदर्थ्यावेदमेयत्वांशस्यसाक्षाद्बोधनेपित्यागोद्देश्यत्वस्यसाक्षाद्बोधनेनपित्रादीनांसाहित्यावा
च्छिन्नानांपितृभ्योदद्यादितिचतदर्थ्यंकपोतत्वाद्यवच्छेदकतानिर्वाहात् कपोतशतादावपिकापोतादिव
वद्यारोपपत्तिः पर्याप्तत्तिप्रसक्तधर्मस्यतदनवच्छेदकत्वेगत्यंतरंचिंतनीयं यात्तप्रकृतिकाद्यलंकारहा
त्समन्वयः इ. णि ञ्भत्तयः प्रत्ययाः केचित्तद्धितप्रत्ययास्वार्थेभुवतेप्रथ्याधीनस्यमनभिदधानाश्चकेचिदाको

निर्वाहकतया प्रकृतिभिः स्वीयार्थबोधनपर्वोपक्रया उपपत्तेः पवेश्चाद्यर्थावाहनप्रकाशकात् पितरश्चा

ग्नादिमंत्राद्धृद्रवचनोपस्थापितसाहित्यावच्छिन्नावाहनबोधे तस्याहित्यावच्छिन्नानां श्राद्धदेवतात्वनाभे।

पिमंत्रलिंगस्य विपक्षबाधकतर्कादिसापेक्षत्वाभि निश्चयाधीनतया सुतरां पितरो देवता इत्यतोऽर्थबल

तेति बोध्यं कापोतं राजतं जननेत्यादौ समूहार्थविहितस्य पर्यायसमुदायत्वावच्छिन्नोऽर्थः पर्यायेषु प्रकृत्य

र्थकपोतत्वाद्यवच्छिन्नस्यान्वयः कपोतस्तुकसारिकादिपर्यायसमुदायत्वस्य पर्यायभिन्नत्वस्य तदन्तर्गतकपो

तत्वादिनाऽवच्छियते अतो नताद्दशसमुदाये कापोत व्यवहारः पर्यायावच्छेदकत्वे चास्तत्वसुनित्वमेव

तेत्रे नत्वतिरिक्तत्वमपि अन्यथा आकाशत्वादेरिव घटत्वादिपर्यायानवच्छेदकत्वात् आकाशा

विनिवत् घटादिष्वपि न स्यात् इत्थं च कपोतमात्रवृत्तिशतलादिपर्यायास्वपि अतिरिक्तवृत्तितावपि नवृ

सु॰बा॰ त्तिः शक्त्याधीनविशिष्टबोधसाधारणबोधस्यैवानभिधानपदार्थप्रतियोगित्वात् ननु अनभिहिते कर्तरि

10 स्तृतीयेत्यनुशासनेन समभ्यर्थबोधकत्वमेव तथा चैत्रेण पच्यत इत्यादौ तृतीयार्थकर्तृत्वस्य शक्त्यर्थविशे

ष्यतयैव भानात् न कर्तृत्वविशिष्टधर्मिबोधकत्वमिति सूत्रार्थविरोधः यदि च तत्र कर्त्रादिपदं धर्मपरं तथा

च समभिव्याहृतलकाराद्यनभिहिते कर्तृत्वे तृतीयार्थ इति सूत्रार्थः चैत्रेण पच्यत इत्यादौ कर्तृत्वस्य तृतीया

मात्रार्थत्वात् लकारेण तदनभिधानं सुघटमित्युच्यते तदा तत्रानभिधानशब्दार्थो निर्वक्तव्यः न तावद्बोध

कत्वं तदर्थः लकारसामान्यस्यैव कर्तृत्वशक्तत्वेनानन्वयसंभवात् कर्तरि यकोऽसाधुत्वादेव चैत्रः पच्यत इत्या

दिप्रयोगवारणात्‌ योगायत्तनरत्वस्य कर्तृत्वशक्ततावच्छेदककोटावनिवेशात्‌ अत्र तन्निवेशोपपद्यते मास्ताः

र्वैते लङादिदशलकाराणां लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः इति सूत्रेण कर्तृकर्मभावेष्वनुशिष्टानां कर्तृत्व।

सामान्यमर्थः तावन्मात्राभिधानेनैव प्रथमान्तपदोपस्थाप्ये विशेषणतया तदन्वयेन कृतिविशिष्टस्य क

र्तृबोधनिर्वाहात्‌ लकारस्य तद्बोधकतया न लः कर्तरीति सूत्रार्थविरोधः बोधकताया एव तत्र सममर्थ्या।

त्वात्‌ न तु वाचकताया गौरवेण विशिष्टधर्मिणि शक्तेर्बाधात्‌ चैत्रः पचतीत्यादौ लकारे प्रथमान्तपदसामाना

धिकरण्यप्रवादस्याभेदेन तदर्थान्वितस्वार्थबोधपरत्वाभावेऽपि कथंचिदुपपादने संभवात्‌ तृतीयायाः।

साधुतानियामकं लकारादिना कर्तुरनभिधानमपि कर्तृत्वविशिष्टबोधनमेव न तु विशिष्टशक्त्या विशिष्ट

बोधनपर्यंतंअतोविशिष्टस्यलकारावाच्यत्वेपिचैत्रः पचतीत्यादौनतृतीयापत्तिः अन्वयबलेनविशिष्टबोधा।
त् चैत्रः पक्वेत्यादौक्तप्रत्ययस्यधर्मिणिशक्तिःकर्मसत्त्वाबाधेनात्मनेपदचिण्चिरावश्यावाद्युपपत्तेः कर्तरिशवि।
त्याद्यपवादविषयत्वात्पक्वोप्यनिर्वाहादतिदेशसार्थकत्वात् नचकर्मत्वयोरुभयोस्तत्रबोधस्वीकारेतदेक
तरस्यामुख्यार्थतयाउद्देश्यतावच्छेदकत्वाभावानासंभवात्समूहालंबनबोधएवस्वीकरणीयइतिवाक्यभे
दापत्तिरितिवाच्यंएकत्रद्वयमितिरीत्यातदुभयबोधस्यसमूहालंबनविलक्षणस्यस्वीकारात् यदिचविधेयद्व
यज्ञानेसमूहालंबनात्मकमेवअतएवविधेयभेदेवाक्यभेदइतिमीमांसकसिद्धांतोपीत्युच्यतेतदास्तुधातोरे
वस्वकर्मकक्रियायांलक्षणाभेदेवाक्यभेदइतिमीमांसकसिद्धांतोपीत्युच्यतेतदास्तुधातोरेवस्वकर्मकक्रि।

णाकर्तृत्वसंबंधएवव्यापारनिरूपकक्रियाकर्मत्वस्याप्यंतर्भावः स्वनमोः अकर्मकत्वेपिप्रसक्तेगोः प्रसक्तोष्ट-
गोः नमतेदंडइत्यादौण्यर्थांतर्भावेनैवकर्मकर्तृतानिर्वाहेणनडइस्तनमोपकर्षिणोइत्यनेनपकर्षिणानिषे-
धोपपत्तिः एवंचैत्रेणपच्यतइत्यादौकर्तृत्ववाचकतायाडरभिधीयतेकुसूलः लूयतेकेदारइत्यादौकर्मकर्तृ-
मोसकुसूलकेदारादेः कर्मत्वबोधानुपपत्तिः नचतत्रस्वयमेवेत्यस्याध्याहारेणाव्ययस्वयंपदोत्तरतृतीयया-
कर्तृत्वंबोध्यतेनतुलकारेणेतिवाच्यं स्वयमित्यादिपदाध्याहारंविनापितत्रकर्तृत्वबोधाभ्युपगमात् नत्रल
कारेणकर्तृत्वाबोधनकर्मकर्तुः कर्मवत्कर्मणातुल्यक्रियइत्यतिदेशस्त्रवैयर्थ्यापातात् लकारस्यकर्मत्व
बोधकतयैवयगात्मनेपदविधावत्रापातिदेशफलनिर्वाहात् नचकर्मकर्तरिलकाराधीनकर्मत्वबो-

सु॰वा॰ धस्याप्यावश्यकत्वाल्लगम्याकर्मकर्तृः कर्मत्वातिदेशो चैवं स्वंपश्यति स्वंहन्तीत्यादावपि यगात्मनेपदादिप्रसं॥
गात् लकारकर्मत्वविवक्षयामेव कर्मत्वातिदेशस्य स्वीकरणीयत्वात् तथा च तन्मतेपि कर्मत्वातिदेशासंग॥
12 तिरिति वाच्यं कर्मत्वविवक्षणामपि कर्तृत्वविवक्षणे कर्तृकर्मादिसंज्ञासमावेशाविरोधेन परत्वात् कर्तृसंज्ञतया
पदसमभिव्याहृततयात्वपदजन्यतावच्छेदकधर्मिविषयतानिरूपितकर्तृत्वविषयतायाश्चाख्यातप्रयोज्यत्वेक
र्तृत्वविषयतासामान्ये च नाख्यातपदत्वान सामान्यजन्यतावच्छेदकत्वाद्दशासामान्यकार्यकारणभावेमाना॥
भावात् श्लच्यते तदापि चैत्रेणपच्यते तेन तत्तयानद्यकार्थविषयतात्तयातिकर्तृत्वविषयतायावाक्यघटका॥
ख्यातप्रयोजनत्वे उर्वारमेवेति मैवं प्रत्नाभिहितेकर्तरिल्टतीयेत्यस्य कर्तृत्वविशेष्यतया प्रातिपदिकार्थेऽवि॥

वक्षितेसतितृतीयाइत्यर्थः प्रातिपदिकार्थविशेषणतयैवकर्तृत्वविवक्षितं ग्रंथेवचैत्रः पचतीत्यादौप्राख्या
तत्वेनकर्तृत्वबोधनाउक्तार्थानामप्रयोगइतिन्यायापत्तिविरहात् प्रातिपदिकार्थान्वयितयाकर्तृत्वविवक्षया
मित्येवपक्षत्वात्तृतीयानुपपत्तिः चैत्रः पच्यतेइत्यादौलकारेणकर्तृत्वबोधनात्तस्याऽनरलकारसाधा
रणरूपस्यतद्वाचकतावच्छेदकताधेय्यात् नापितद्बोधकत्वंतद्विधानंचैत्रेणपच्यतइतिवाक्यजबोधेक
र्तृत्वविषयकेताद्दशवाक्यघटकसकलपदानामेवजनकतयातदाख्यातात्मकलकारस्यापिकर्तृत्वबोधकता
यावाबोधमात्रेणप्रत्याख्येयत्वात् नापितद्विषयकत्वाप्रयोजकत्वंतदनभिधायकत्वंचैत्रेणपच्यतइत्यादौधात्व
र्थविशेषणतयाकर्तृत्वविषयतात्तृतीयाप्रयोज्यैवनत्वाख्यातप्रयोज्या आख्यातस्याश्रयतासंसर्गावच्छिन्न।

कर्तृत्वप्रकारतायापककार्यतावच्छेदकत्वादित्यपिसम्यक् पचतीत्यत्रांतरवाक्यार्थबोधासंग्राहकतयाप्रकारताया
मु॰बा॰ पककार्यतावप्रवाख्यातजन्यतावच्छेदकत्वासंभवात् प्रथमांतपदसमभिव्याहारस्थलेस्ययोग्यतात्तानादेर्वाजन्यता
याल्कप्रकारतायाअवच्छेदकत्वात् यदिच प्रथमांतपदतात्पर्येणचैत्रेणमात्वनिर्मेचइत्यादिप्रयोगस्यडवीरत्वाच्चनच॰
कर्मत्वातिरिक्तकर्तृत्ववादिशेषणतावापन्नक्रियायामेवत्वतीयार्थकर्तृत्वान्वयोव्युत्पन्नइतिवाच्यं चैत्रेणपाचयतिमै
त्रइत्यादौणपर्थकर्तृत्वविशेषणतापन्नेपाकादौचैत्रादिकर्तृकत्वान्वयेनतादृशव्युत्पत्त्यसिद्धेः नचलकारार्थकर्तृ
त्वविशेषणतापन्नक्रियायाविशेषणतायाकर्तृत्ववोधकत्वंस्वरयाव्युत्पन्नमितिनकश्चिद्दोषइतिवाच्यं उक्तस्थलेचै
त्रेणपक्कवानानमैत्रइतिप्रयोगापत्तेः मैवं आख्यातिरिक्तविशेषणतापन्नकर्तृत्वविशेषणतापन्नक्रियायामेव

विशेषणतया कर्तृत्वं तृतीयया बोध्यत इति नियमः चैत्रेण पाच्यते इत्यादौ कर्तृत्वनिर्वाहकव्यापारो नितर्थः त
त्राश्रयातिरिक्ते व्यापारे विशेषणकर्तृत्वमिति तद्विशेषणतापन्नक्रियायास्तृतीयार्थकर्तृत्वविशेषसम्पर्क किंचित्
विशेष्यतयाऽन्वयित्वपर्यन्तनिवेशेन त्वनाभिहितइत्यनुवृत्तिरफला तावत्पर्यन्तलाभस्यैव तदनुवृत्तिफलत्वादि
तिनादेश्यं संख्यातिरिक्तस्वार्थस्य प्रकृत्यर्थविशेष्यतयैवाचय इति व्युत्पत्तिसूचकतया विशेष्यतयाऽन्वयित्व।
पर्यन्तस्यावश्यकविवक्षणीयत्वात् यथाश्रुतसूत्रार्थावोधने कर्तरि लकारस्तृतीयाविभक्तोः तुषाक्तिवा विभि
वैयाकरणैरपि शानिपादिकार्थविशेष्यतया कर्तरि विवक्षिते तृतीये त्वेवं तृतीयानियामकसूत्रार्थो वाच्यः अन
था चैत्र पचन इत्यादौ कर्तुरनभिधानस्य उक्तक्रमेण कर्तृत्वानभिधानवर्डेवत्वापत्ते रित्यलमधिकेन ग्रथान।

मुवा॰ भिह्नकर्तरिलृतीयेत्यस्यउक्तार्थकत्वेचैत्रादिकर्तृकत्वविशेषितयाकारादिविवक्षयाचैत्रेणपचतीत्यादिप्रयोगा॥
पत्तिः नचपरस्मैपदार्थकर्तृत्वान्वयिविशेष्यविरहान्नतथाप्रयोगः विशेष्यतयापिकर्तृत्वबोधसंभवात् चै॥
त्रमैत्रौकर्तृकाभययेपाकस्यलेचैत्रकर्तृकपाकतामैत्रस्त्वन्वयाकिंचित्करंयत्रलघुगुरुरूपाभ्यांबोधोनिर्विवादा॥
स्तत्रैवलघुरूपावच्छिन्नेशक्त्युपगमात् प्रकृतेचकृतित्वबोधस्यसविवादत्वात् तथापितदवच्छिन्नेशक्त्युपग
मेतत्रमुख्यार्थेऽन्यादितात्पर्यकत्वेनगौरवात् एवंचीनादिनाकुरः कृतइत्यादौविनापियत्नंकृतः प्रयोगस्तस्या
पिव्यापारसामान्यार्थकतायतः करोतिविवरणीयार्थकतस्ययत्नत्वानवच्छिन्नवाचकतानवाकिंकरोतिपचतिप्र
श्नोत्तरयोः समानप्रकारकबोधजनकत्वानुरोधेऽत्वेपिनाधेनतथात्वंप्रयथक्वचिन्नपचतीत्यादिवाक्यजन्यबोधे॥

घटमित्यादिकर्तृप्रत्ययस्थले तथात्वं आधायातिविशेषणभाववैपरीत्ये तत्र कर्मप्रत्ययस्थले यस्य संबंधिक
पदार्थस्य पदं विशेष्यताकर्तृप्रत्ययस्थले तन्निरूपकपदार्थप्रकारताऽनुभवसङ्करपक्षवलाभिप्रायेणाधे
यत्वस्याख्यातार्थताऽदीधितिकारउरीचकारः चैत्रेण ज्ञायते इत्यत्र आधेयत्वस्य तृतीयार्थस्य चैत्रवृत्तित्वात्।
चैत्रो जानातीत्यत्राधेयतानिरूपकाधारतायाश्चैत्रांशे प्रकारत्वेनार्थतानुभवविरोधात् नच चैत्रेण ज्ञा
यते इत्यत्राप्याधेयत्वं संसर्ग एव न तु विशेष्यमिति वाच्यं तथासति आत्मना ज्ञायते न घटेनेत्यादौ घटादिवृ
त्तित्वाभावबोधानुपपत्तेः आधेयत्वस्य तृतीयार्थताविरहेण तृतीयान्तघटादिवृत्तित्वरूपप्रतियोग्यनुपस्थि
तेः आधेयत्वसंबंधस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे ज्ञानेन घट इत्यादिवाक्यजप्रत्यये ज्ञानाद्यधिकरणक

सु॰वा॰
15

ताश्रासंबंधासमसमभिव्याहारज्ञानहेतुतयैवोक्तस्थलेतादृशबोधवारणासंभवात् दीधितिकृतस्तत्रगच्छति
ज्ञानातीत्यादौग्राख्यातस्याश्रयत्वेनिरूढलक्षणायाः स्वीकारान्नामार्थेक्रियायाः साक्षादन्वयस्स्यादुःत।
न्मतेयघ्याश्रयत्वीयसंबंधस्याधिकस्यजानातिचैत्रइत्यादिवाक्यजन्यबोधविषयतयाकल्पनेनगौरवंत
थापियत्रज्ञाधातोर्ज्ञानाथाश्रयत्वेलक्षणायद्वाः धात्कियहोवातत्रचैत्रादिविशेष्यकत्वायाश्रयत्वप्रकारक।
शाब्दबोधोस्याश्रयतायाः संसर्गतावादिनोप्यनुमतः चैत्रादिविशेष्यकाश्रयतासंसर्गकज्ञानादिप्रकारक
शाब्दबोधस्तुदीधितिकारमतेक्वविदपिनप्रसिद्ध्यतीतितादृशशाब्दबोधेयोग्यताज्ञानादेर्हेतुताकल्पनंनत्याव
धशाब्दबोधांगीकर्तृमणिकारस्यमतेचावश्यकमितिगौरवंवस्तुतस्तुचैत्रेणज्ञायतेघटइत्यादौकर्मप्रत्य।
यस्थानेयावतांपदार्थानांप्रकारतातावतांवैशोजानाति

धकतायुक्तिस्तुनसाधीयसीइतराविशेषणतयाक्रियाबोधपरत्वरूपभावविवक्षायाआत्मनेपदानुशासनविष
यतोपगमेनोक्तस्थलेपरस्मैपदसाधुतायाः तादृशभावविवक्षाविरहस्यानुशासनविषयतोपगमेनआधिवि
करणसाधुतायाश्चनिर्वाहसंभवात् पचन्पचतीत्यादाविवउद्देश्यतावच्छेदकविधेयाभेदेनज्ञानन्जानाती
त्यादेर्निराकांक्षतानिर्वाहायापिजानातीत्यादावाख्यातस्याश्रयतार्थकत्वोपगमआवश्यकः अन्यथाकृदंत
प्रतिपाद्यतावच्छेदकतानायाआश्रयत्वरूपोद्देश्यतावच्छेदकस्यज्ञानादिरूपविधेयभिन्नतयानिराकांक्षताविर
हेणतथाप्रयोगापत्तेः एतेनतत्रआश्रयतायाः प्रकारत्वोपगमेजानातिचैत्रइत्यादिवाक्यज्ज्ञानवदितशाब्दसाम
ग्र्याभिन्नविषयकप्रत्यक्षादिप्रतिबंधकतायाआख्यातजन्याश्रयत्वोपस्थित्यादिरूपाधिकरणावधानकि

सुबा॰ त्रघटाभावस्याप्यवगाहनसंभवात् घटेनज्ञानंवेत्यादिसंशयनिरासायकदाचिज्ज्ञानेनघटइत्यादिकमपिप्र
युज्यतेतत्रतद्वाच्यत्वकृतिमत्वादिरूपकर्तृत्वादेरपिचैत्रः पचतीत्यादौप्रकारतामगणिकृतास्वीक्रियतेना
16 त्वसंसर्गतानपचतीत्यादौप्रकारतामगणिकृतास्वीक्रियतेनात्वसंसर्गतानपचतीत्यादावन्वयबोधनिर्वाहा
त् एवंचैत्रेणज्ञायतइत्यादौआधेयत्वस्यतृतीययाप्रविवक्षणेप्रातिपदिकार्थमात्रविषयतानुशिष्टप्रथमैवा
स्यात् जानातिचैत्रइत्यादौआख्यातेनकर्तृत्वाविवक्षणेधात्वर्थरूपभावमात्रपरतयापरस्मैपदस्याख्यादिवि
करणस्यचासाधुतापत्तिः भावकर्मणोरित्यात्मनेपदविधायकानुशासनविषयत्वात् कर्तरीत्य
धिकारीयकर्त्रादिभ्यः स्याद्यनुशासनाविषयत्वाच्चेति तत्राख्यातस्यकर्तृत्वबो ॥ ॥ ॥

तत्रशाब्देनरसंकेतस्यापि अस्मदीयस्यसंभवात् ततत्कल्पनानाश्यानिनः स्मरणात्तर्थंतपदार्थोपस्थितिश्चादे-
शादेशिभावमविज्ञायात्तिमादिनाशक्तिभ्रमादेनार्थोपस्थितिः यत्रतिवादेर्नादेशत्वज्ञानंनास्तिस्मृतलकाराद्यो-
पस्थितिस्तत्रपचतीत्यादिवाक्याच्छाब्दबोधवारणात्तस्यथात्तस्साकांक्षत्वज्ञानेभवत्येवशाब्दबोधः तदसत्वेना-
द्देशाकारणाभावादेवनापत्तिरिति वाच्यंपचतीत्यादौतिवादिनालकारस्योपस्थापनेपितद्घटात्तस्साकांक्षयात-
त्स्मारकाभानेनतत्शाब्दबोधानुपपत्तिलकारेयात्तस्साकांक्षत्वज्ञानस्यशाब्दबोधहेतुत्वासंभवात् नहितत्त-
द्घात्तस्साकांक्षत्वेनतिवादिस्यानितयात्तद्रूपावच्छिन्नमेवतिवादिः स्मारयेत्अपितुस्मृतत्वेनैवतथात्वमिति
एवंतत्तद्घात्तपदाव्यवहितोत्तरत्वंकारणंनांनिवेशनीयतयागौरवेणाश्रयतायाः संसर्गत्वमेवोचितमित्या

व्यु वा॰ दिकमनुपादेयं नचपचतीत्यादौ प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन नपचतीत्यादौ नाश त्वं तूपकर्तृत्वमाख्यातार्थः।
तादृशसंबंधस्य स्वरूपनियामकतया ऽभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन नपचतीत्यादौ नाशप्रतियोगित्वाभा
17 वबोधस्यैवस्वीकरणीयतया न संसर्गतासंबंधः आख्यातस्य कर्तृत्वशक्ततावच्छेदकं तु पंडर्वचं न च तिङ्त्वे
तथातिवादिसाधारणतिङ्त्वस्य दुर्वचत्वात् नच पाणिनीयसंकेतसंबंधेन तिङ्पदवत्त्वमेव तिङ्त्वमिति
वाच्यं अष्टादशसु तत्पदसंकेते शाब्दिकं चाद्यादिरित्येन सहेतेति स्फुटमेव तत्संकेतस्य विदुषामनधीतपाणिनीय
तंत्राणां निषादादीनां शक्तिभ्रमादेव शाब्दबोध इति वाच्यं एवं सति चदादिवाचककात्सषादिपदेष्वपि कस्यचि।
च्छब्दस्य पुरुषविशेषायसंकेतसंभवेन तत्स्य पुत्र्यात तत्रापि तच्छब्दस्यैव शक्ततावच्छेदकतापत्त्यातिवादिषु

पाणिनिनिङ्-परसंकेतवत्तद्रूपतत्साकांक्षत्वेन येन ङे सानलकारः श्रुतस्तस्य तेन रूपेण तत्स्मरणमसंभा-

वितमिति चेदेवं विभक्तिलकारणिवाचकोरवनतिप्रसक्तस्यास्यादेष्पभावस्य उर्वचत्वात् तेन साक्षात् ज्ञानस्याव-

ग्रपकत्वेन विवादसहंतिवादेरेव यत्र वाचकताग्रहस्तदनुरोधेन पवतीत्यानुपूर्वीज्ञानस्य तिवादिजन्योप-

स्थितिसहकारेणास्यावबोधो विधायकताकल्पनस्यावश्यकत्वाल्लकारजन्योपस्थितिसहकृततादृशा-

नुपूर्वीज्ञानतिवादिधर्मिकेणादेशत्वज्ञानघटितसामग्र्यंतरकल्पने गौरवेण लाघवात्तिवादेरेव तद्रूप्येण

शक्तिकल्पनाया उचितत्वे वेति दिक्

18

पत्र ९९

१८

प्रत्येकं चिन्त्यम् लकारनिवायोरनतिप्रसक्तस्यान्यादेशाभावस्य उर्वचत्वान्निवादिस्मान्तिलकारस्यवाचकत्वेन
विचारसहं तिवादेरेव यत्र वाचकतानग्रेरुक्तं तदनुरोधेन प्रपंचेनीत्यायथानुपूर्विज्ञानस्य तिवादिजन्योपस्थितिसहकारे
ण शाब्दबोधोपधायकताकल्पनस्यावश्यकतया लकारजन्योपस्थितिसहकारेण शाब्दबोधोपधायकता
कल्पनस्यावश्यकतया लकारजन्योपस्थितिसहकृततादृशानुपूर्विज्ञानतिवादिधर्मिकत्वादेशात्वज्ञानघटि
तसामग्र्यंतरकल्पने गौरवे शालाघवात्तिवादेरेवतादृशशक्तिकल्पनायाउचितत्वं चेति   आख्यातसामा
न्यस्य कर्तृत्व एव तद्विशेषस्यात्मनेपदस्य कर्मत्वे शक्तिः   ननु यथाश्रुतग्राहे वैयाकरणमत एव कर्मत्वप
धर्मिवाचकत्वे गौरवात् प्रथमान्तपदार्थे कर्मत्वान्वयबलादेव कर्मताविशिष्टधर्मिलाभसंभवात् न ।

बु·बा·

१

चेदमनेपदप्रपशानच्प्रत्ययस्य धर्मिग्राहकः पच्यमानमानयत्यादौ पच्यमानाद्यानयनकर्मत्वाद्यन्वययो
ग्यतायन्नुरोधेनावश्यकत्वात् ततएवोद्यमतोआख्यातत्वेपात्मनेपदस्य धर्मवाचकत्वेनिर्युक्तिकमितिवाच्य॰
म् पानच्साधारणस्यात्मनेपदत्वस्य शक्ततावच्छेदकत्वेएवतयोर्शक्तिसंभवात् ताद्दशात्मनेपदत्वस्य
वायुगरोर्निर्वचनासंभवात् पाणिन्यादिसंबंधेनात्मनेपदत्वस्य शक्ततावच्छेदकतायाउक्तरित्यानव॰
काशात् अतस्तादीनांतत्तद्रूपेण शक्तिकल्पनेपावश्यकतयालाघवात्कर्मत्वएवतत्कल्पनात् कर्मत्वं
चगम्यते त्यज्यतेग्रामइत्यादौधात्वर्थतावच्छेदकीभूतसंयोगविभागादिरेवविशेष्यतयातिङ्.वाच्यःचेत्रेण
गम्यतेग्रामइत्यत्रतृतीयार्थस्तत्कर्तृकत्वन्रूपमथियत्वेनस्यधात्वर्थसंयोगात्मकफलावच्छिन्नेसंदलन्नण

व्यापारेतस्यजन्यतासंबंधेनात्मनेपदार्थसंयोगरूपफलेनस्यच आश्रयतासंबंधेनप्रथमांतपदोपस्थाप्य
ग्रामेऽन्वयइतिचैत्रःप्रणिनर्यः संयोगावच्छिन्नस्पंदस्तज्जन्यसंयोगवान् ग्रामइत्याकारकःशाब्दबोधः चैत्रेणत्य
ज्यतेग्रामइत्यत्रसंयोगस्थानेविभागमंतर्भाव्यबोधउपपादनीयः अथचैत्रनिष्टक्रियाजन्यसंयोगविभा
गादेःग्रामादाविवचैत्रादाविवपिसत्वात् चैत्रेणागगम्यतेत्यज्यतेचैत्रइत्यपिस्यात् तस्माच्चैत्रेणनगम्यते
नत्यज्यतेचैत्रइत्यादीतिचेत् अत्रदीधितिकारप्रभृतयः फलमिवतत्रक्रियान्वयिःयःपरसमवेतत्वमिकर्मा
ख्यातार्थः परत्वेचभेदरूपेप्रतियोगियोगितयाफले आश्रयतयान्वयियतः प्रथमांतपदोपस्थाप्यस्यान्वयःचै
त्रेचैत्रान्यसमवेतक्रियाजन्यसंयोगादिमत्वस्यान्वयायोग्यत्वात् तादृशसंयोगाद्यभावस्यचतत्रान्वयायोग्यत्वात्

व्यु.
२

नतत्रायत्नत्रुममस्मैरवकाशइत्याहुः तत्रेदंचिंतयति प्रथमांतपदोपस्थाप्यकर्मणोन्वयितावच्छेदकावच्छि
न्नत्वाविशेषितप्रतियोगितयाभेदांशेऽन्वयोपगमेचैत्रेऽपिचैत्रस्यादित्यादिनाभेदसंभवेनतत्समवेतक्रियायां
परसमवेतत्वपदत्वैतत्कृदोषोद्धारासंभवः अन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितयातत्रतत्रागतस्वीकारे
चैत्रेणाद्दव्यंगम्यतेइत्यादावनुपपत्तिः द्रव्यत्वावच्छिन्नभिन्नसमवेतत्वादेः क्रियायांबाधात् नचतत्रद्रव्यपदेलक्ष
णयाचैत्रान्यद्रव्यपरमितिवाच्यम् भेदेनगम्यतेभेदइत्यादौभेदपदस्यभेदान्यभेदपरत्वासंभवात् भेदान्यसमवेत
भेदवृत्तिक्रियायाःसिद्धसिद्ध्यानुपपत्तितादवस्थ्यात् अननुगतभेदगततत्तद्व्यक्तित्वापेक्षयात्मनेयत्वात्
कर्मव्यक्तिभिन्नभेदत्वेनलक्षणाग्रहस्यनानारूपावाक्यजन्यधीपूर्वनियमतोऽसंभवात् न ॥ ॥

चफलविशेष्यव्यक्तिनोतत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगितासंबंधेनपइत्वेऽन्वयाभावात् संबंधोपस्थितेश्चानपेक्ष
णान्वयानुपपत्तिरितिवाच्यम् संसर्गतात्पर्यज्ञानाद्बोधेनतदुपस्थितेरपिशाब्दबुद्धौवपेक्षणीयत्वात् तद्वा
तयातत्तद्व्यक्तिर्नगम्यतइत्यादावभावकोटिप्रविष्टतत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभिन्नसमवेततत्तद्व्यक्तिसमवेतक्रि
यायाअप्रसिद्धेः यत्रफलेभेदस्यकर्मप्रत्ययार्थः फलेजन्यतासंबंधेनभेदेचस्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक
त्वसंबंधेनक्रियायाअन्वयः भेदफलयोश्चकर्मणाश्रयतासंबंधेनान्वयः चैत्रसमवेतक्रियावच्छिन्नभेदस्य
चैत्रोनाश्रयः इतितादृशक्रियाजन्यफलाश्रयत्वेपितस्यचैत्रेणचैत्रोगम्यतेइतिनप्रयोगः मंदोमंदेनगम्यते
इत्यादेः एकमंदादिनिष्ठक्रियावच्छिन्नभेदसहितस्यसजन्यफलस्यमंदेतरेसत्वात्तनानुपपत्तिरितिब्रुवाते तन्न १

गुवा॰ तेपिचैत्रेणचैत्रोनगम्यते इत्यादेरनुपपत्तिर्द्वितीयेचैत्रेचैत्रसमवेतक्रियावच्छिन्नभेदाभावसत्वेपितादृशक्रियाज
३ न्यफलाभावस्यबाधात् नचफलाभावोनभानेतत्रप्रत्याय्यते अपितुभेदाभावएवकर्मणा इतिवाच्यम् यदाचै।
3 त्रेणग्रामोनगम्यतेतदापीदृशप्रयोगानुपपत्तेः तादृशभेदाभावस्यग्रामेबाधात् नचभेदस्यसामानाधिकरण्य
संबंधेनफलेऽन्वयः तादृशसंबंधेनक्रियावच्छिन्नभेदविशिष्टस्यक्रियाजन्यफलस्यैवचाभावोनजाकर्मणिप्र
त्याय्यतेइतिनदोषः विशिष्टाभावस्योभयत्रसत्वादितिवाच्यम् एवमपियत्रमैत्रेणापरमैत्रोनगम्यते अपितु
ग्रामादिरेवतत्रग्रामादिगंतरिमैत्रेमैत्रांतरनिष्ठक्रियावच्छिन्नभेदसहितस्यस्वात्मकमैत्रनिष्ठक्रियाजन्यग्रामादि।
संयोगस्यसत्वेनविशिष्टाभावबाधात् मैत्रेणमैत्रांतरनिष्ठक्रियावच्छिन्नभेदसहितस्यस्वात्मकमैत्रनिष्ठक्रिया। ३

जन्यग्रामादिसंयोगस्यत्वेनविशिष्टाभावबाधात् मंदेनमंदोनगम्यतेइत्यादेरनुपपत्तिः यदिचफलमेवकर्मा

ख्यातार्थस्तस्याश्रयत्वस्यानुकूलक्रियावच्छिन्नभेदवत्वोभयसंबंधेनकर्मण्यन्वयः नञ्समभिव्याहारेचतदुभय

संबंधावच्छिन्नक्रियाजन्यफलाभावएवतत्रान्वेतीत्युच्यते तदपियत्रचैत्रमैत्रयोरुभयकर्मजसंयोगस्तत्रचैत्रनिष्ट

तादृशसंयोगस्यचैत्रेआश्रयत्वस्यानुकूलक्रियावच्छिन्नभेदवत्वोभयसंबंधेनसत्वात् चैत्रेणचैत्रोनगम्यतेइत्या

नुपपत्तिः चैत्रेणचैत्रोगम्यतेइत्यापत्तेश्च अत्रोच्यतेभेदफलंचकर्माख्यातार्थः स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसं

बंधेनचैत्रादिनिष्टक्रियाविशेषितभेदस्यसामानाधिकरण्यस्वप्रतियोगितावच्छेदकजन्यत्वोभयसंबंधेनफ

लेन्वयः विशिष्टफलस्यतत्रसमभिव्याहारेविशिष्टफलाभावस्यनञ्समभिव्याहारेचकर्मण्यन्वयः ।

सु.वा. चैत्रमैत्रयोरुभयकर्मकसंयोगस्थले चैत्रवृत्तिक्रियावच्छिन्नभेदस्य चैत्रे सत्त्वेन विशिष्टत्वाभावोऽनतः यत्रा
४ मैत्रेण ग्रामो गम्यते तत्र तन्मैत्रान्तरं तत्र मैत्रनिष्ठग्रामसंयोगमैत्रान्तरनिष्ठक्रियावच्छिन्नभेदसामानाधिकरण्यस्य
५ तन्मैत्रान्तराभावेन सत्त्वेऽपि तादृशभेदप्रतियोगितावच्छेदकमैत्रान्तरनिष्ठक्रियाजन्यत्वस्यासत्त्वात् तद्घटि
तोभयसंबंधेन मैत्रनिष्ठक्रियावच्छिन्नभेदविशिष्टस्य फलस्याभावो मैत्रेऽनत एवेति न कश्चिद्दोषः कर्तृप्रत्य
यस्थले चाधेयतया प्रकृत्यर्थान्वितस्य फलस्य भेदस्तूपपदार्थसामानाधिकरण्यस्वजनकक्रियावच्छिन्नप्रति
योगिताकत्वोभयसंबंधेनान्वयः तादृशभेदस्य च स्वप्रतियोगितावच्छेदकत्वसंबंधेन क्रियायां य
त्रचैत्रक्रियया ग्रामेण संयोगोऽपि तत्र मैत्रेण ग्रामे गच्छतीति प्रयोगवारणाय स्व ॥ ॥ ४

जनकक्रियावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य चैत्रो ग्रामं गच्छतीत्यादौ चैत्रश्चैत्रं गच्छतीति प्रयोगवारणाय सामा-
नाधिकरण्यसंबंधमध्ये निवेशः चरमस्थले चैत्रग्रामसंयोगस्य ग्रामनिष्ठचैत्रक्रियावच्छिन्नभेदसंबंधरूप
सत्वेपि चैत्रवृत्तित्वविशिष्टस्य तत्संयोगस्य तादृशभेदसामानाधिकरण्यविरहात् चैत्रक्रियायां तद्भेद-
प्रतियोगितावच्छेदकत्वसत्वेपि नातिप्रसंगः चैत्रश्चैत्रं न गच्छतीत्यादौ च तादृशभेदान्वितक्रियाकर्तृत्वा-
भाव एव चैत्रे प्रतीयते न तु क्रियायां द्वितीयार्थविशिष्टभेदस्य प्रतियोगिताकवच्छेदकत्वसंबंधावच्छिन्ना-
भावः तादृशसंबंधस्य वृत्त्यनियामकत्वात् यदि तात्पर्यविशेषवशात् क्रियानुयोगिकोप्यभावः क्वचि-
त्प्रतीयते इत्यनुभवसिद्धं तदा प्रतियोगितावच्छेदकत्वेपि द्वितीयार्थत्वमुपगम्य विशिष्टभेदप्रतियो-

सु॰वा॰
५
गितावच्छेदकत्वाभावादन्वयप्रवृत्तत्रोपगंतव्य इतिदिक् फलावच्छिन्नव्यापारबोधकधातूनां फले व्यापारे च श
क्तिद्वयं कर्त्राख्यातस्थले फलं धात्वर्थव्यापारविशेष्यतया भासते तत्र द्वितीयार्थाधेयत्वान्वयः कर्माख्यातस्थ
ले फलं धात्वर्थव्यापारस्य विशेष्यतया भासते तस्य विशेष्यतया आख्यातार्थआश्रयत्वे तद्विशेष्यतया कर्मेति दी
धितिकृतः केचित्तु संयोगादिरूपावच्छिन्नव्यापारबोधकानां गमिप्रभृतीनां कर्मप्रत्ययापेक्षया बहूनां फले श
क्तिकल्पनमपेक्ष्य कर्मप्रत्ययानां फले शक्तिकल्पनमेव लघीयः धातूनां व्यापारमात्रवाचिता धातोः फलबो
धकतामते नामार्थधात्वर्थयोराधाराधेयभावसंबंधेन साक्षादन्वयासंभवात् फलाश्रयत्वस्य कर्मणि
प्रकारतया भानस्य तन्मते सर्गस्याधिकस्य भानकल्पनेनापि गौरवं फलस्य प्रत्ययार्थत्वे च तदाश्रय ॥ ॥ ५

त्वेसंबंधएवेतिलाघवं नचधातूनांव्यापारमात्रवाचित्वेग्रामंत्यजतीत्यादितोपिग्रामंगच्छतीत्यादितइवसंयो-
गादिरूपफलावच्छिन्नस्पंदबोधापत्तिः ग्रामस्त्यज्यतइत्यादितोपिग्रामोगम्यतेइतिवत्स्पंदजन्यसंयोगादिम-
त्वेनभानप्रसंगइतिवाच्यम् कर्मप्रत्ययस्यसंयोगविभागादिरूपनानाफलवाचित्वेपितत्फलबोधेधात्व
विशेषसमभिव्याहारस्याज्ञानस्यापेक्षयातिप्रसंगविरहात् त्यजतिगच्छतिस्पंदनेत्यागोगमनंस्पंदइत्यादौ
कर्मासमभिव्याहृतेबोधवैलक्षण्येचततधातूनांफलविशेषावच्छिन्नव्यापारलक्षणोपगमेनोपपादनीयं
फलान्वितस्यार्थेव्यापारबोधकत्वंगम्यादेः सकर्मकत्वंस्वभावापिनंतदभावात्स्पंदिप्रभृतिष्वकर्मत्वव्यवहार
इत्याहुः तत्रत्यागमिप्रभृतीनामिवत्यजतिगमिप्रभृतीनामपिपर्यायितेतिभ्रमदशायांयातिगच्छतीत्यादाविवत्यज

कु॰वा॰ ६ 6

तिगच्छतीत्यादितोप्यविलक्षणबोधोत्पत्त्यापातात् विशेषसमभिव्याहारस्य फलविशेषबोधनियामकताकल्पनासंभ
वात् नचग्रामंत्यजतीत्यादिः संयोगावच्छिन्नव्यापारबोधस्तात्पर्य्यसत्त्वइष्यतएवत्वन्मतेपितात्पर्यानुरोधेनल
क्षणयातद्बोधोत्पत्तेरावश्यकत्वात् परंतुतत्रविभागादिरूपफलमेवफलं प्रमयतात्पर्यस्यानादितयासंयो
गादिरूपफलमन्यायनेच्छयास्वरसतोनतादृशप्रयोगः इतिवाच्यम् विनाशक्तिभ्रमंलक्षणाग्रहंचग्रामंत्यज
तीत्यादितः सत्यपितात्पर्येसंयोगावच्छिन्नव्यापाराप्रतीतेरानुभविकतयाधातोः फलविशेषवाचिताया
आवश्यकत्वात् ज्ञायतेइष्यतेक्रियतेघटइत्यादौविषयत्वरूपंकर्मत्वमितिऽर्थः नन्वकृतिविषयतायाः
फलेनत्साधनतउपपादनसाधारणतयायत्रघटः क्रियतेइत्यादिप्रयुज्यतेतत्रजलाहरणंक्रियतेक ६।

फलं क्रियत इत्यादिप्रयोगस्यापत्तेरिति वाच्यम् कृत्यर्थकधातुसमभिव्याहृतकर्मप्रत्ययस्य चिकिर्षाप्रयोज्यस्या-
ख्यतार्थविलक्षणविषयत्वमेवार्थः उक्तस्थले च कपालादौ कृतेस्तादृशविषयत्वाभावान्नोक्तप्रयोगप्रसंगः काशाः
कटाः क्रियंत इत्यादौ साध्यताख्यविषयताश्रयकर्मीतरसमभिव्याहृतकर्मप्रत्ययेन व्यापार्यतास्य विषयताऽ-
पि प्रत्याय्यते न तु उपादानतया कृतिविषयकाशादौ साध्यतारूपकृतिविषयताविरहेऽपि न तादृशप्रयोगानु-
पपत्तिः तादृशकर्मसमभिव्याहाररूपतत्प्रयोजकविरहात् काशाः क्रियंत इत्यादौ काशादौ व्यापार्येनाबोधा-
दनुपपत्तेर्न तादृशप्रयोग इति काशाः कटाः क्रियंत इत्यादावपि विशेष्यभेदेन वाक्यार्थभेदात्कर्मद्वयवाचकपद-
योः समभिव्याहार्येनाबोधात्तदनुपपत्तिरेव क्रियंत इत्यत्र विषयतायाः कर्मप्रत्ययार्थत्वे पाकादुपधायक

सुबा॰ कृतिमादाय पाकोऽकारीत्यादिप्रयोगापत्तिरित्यादिकं दूषणं निराकृतमथ स्वाकर्तृकमतत्त्ववत्कालविशेष
प्रत्तुशिष्टलङादयः कालविशेषमपि बोधयंतितत्र लट्प्रत्ययस्य वर्तमानकाले शक्तिः पचतीत्यादौ कृत्यादि
पव्यापारबोधकप्रत्ययोपस्थाप्यकाले सा द्रष्टव्या पारपवाम्येति ननु क्रियायां यदा पुरुषोपलम्भस्तदाधि।
नाग्निसंयोगादिरूपपचर्यादेरर्थो विद्यते तदायं न पचतीति प्रयोगात् अयं पचतीत्युक्ते इदानीमयं पाकं यत्नवा
न्नवेति संशयानिवृत्तेः पूर्वापरीभावापन्नस्याल्यारोपरगादिव्यापारांगविशिष्टपच्याद्यर्थघटकत्वेन प्रत्येक
तद्व्यापारो कालान्वयबोधापेक्षया कृत्यादिरूपैकार्थोतदन्वयस्यैवलाघवेनौचितत्वाद्वर्तमानकालस्य तत्तत्द्वद्रप्र
योधिकरणकालत्वरूपत्व तच्छब्दार्थः अतोनैककालप्रयुक्तलङादितोपरलङादिप्रयोगाधिकरणकालीनत्वसंप्रक त्याद्याव ६

त्वयः स्वप्रयोगाधिकरणकालत्वेन स्ववाच्यत्वे स्वत्वाननुगमात् शक्यानंत्यं सामान्यतोऽनुगमेऽर्वंटनयाप्यपूर्व
व्यक्तिबोधानुपपत्तिः सर्वनामविचारदर्शितरीत्या समाधास्यते विशिष्यतत्तत्कालत्वावच्छिन्नबोधस्याऽनुभ
वसिद्धतया सर्वनामशक्तो बुद्धिस्थत्वादिवत् शब्दप्रयोगाधिकरणत्वमुपलक्षणविधया व्यावर्तकं वाच्य
म् न च तत्कालत्वस्यैवोभयवाच्यत्वे तज्ज्ञानानुपपत्तिसमाधेयैवेति वाच्यम् शब्दप्रयोगाधिकरणवृत्तिका
लत्वव्याप्यधर्मो वर्षत्वादिकमपि कालद्वयावृत्तिकालवृत्तिधर्मत्वनिवेशेऽपि रामतद्रूपमासत्वादिव्यावर्तनम
शक्यम् क्षणद्वयवृत्तिधर्मत्वेन तद्व्यावर्तने च अध्ययनाद्यनधिकरणेऽपि अध्ययनाद्यधिकरणस्थूलका
लांतर्गतक्षणे अस्माभिरद्याध्ययनेऽपि चिंतामणिमध्यापितेत्यादिप्रयोगानुपपत्तिः यदि च स्वप्रागभावा

ख वा॰ नधिकरणेस्वाश्रयकर्तृकप्रकृतक्रियानाशप्रागभावाधिकरणशब्दप्रयोगाधिकरणकालएववर्तमानकाल
श्राधेयतासंबंधेनकृतावन्वेति अतोनोक्तस्थलेचिंतामयमधीतेइत्यादिप्रयोगानुपपत्तिः आरंभावधिसमाप्ति
८ पर्यंतस्यापिस्थूलकालस्यापितथात्वेनशब्दप्रयोगाधिकरणक्षणादिरूपांतरकाले अध्ययनाद्यनुकूलक्र
९६ तिविच्छेदेपिशब्दप्रयोगाधिकरणत्वोपलक्षितनाशस्थूलकालवृत्तित्वस्यापिनाशक्रियानुकूलकृतौत्र
बाधेनयोग्यधिकरणत्वोपलक्षितनाशस्थूलकालवृत्तित्वस्यापिनाशक्रियानुकूलतानिर्वाहः इत्यन्ये
ते तदायेनसमयेचिंतामणिमधीत्य किंचित्कालोत्तरंपुनश्चिंतामणिमध्येष्यते तत्रांतरालदशाया
मप्ययंचिंतामणिमधीतेइतिप्रयोगापत्तिः यदिस्त्वतिपाठादिविच्छेददशामपिप्रत्यहमयंस्त्व ।। ।।

तिंपचतीत्यादिवाक्यस्थलेपिदर्शितप्रयोग इष्टएवेत्युच्यते तथापिस्वपदेनविशिष्यतत्तत्कृतीनांउपादानेनान
नुगमोऽदृदरवेतिचेन्नशाब्दप्रयोगाधिकरणवृत्तिकालत्वव्यापाधर्मत्वेनैवोपलक्षणेनानुगमनीकृततत्तत्क्ष
णदिनमानसर्वत्वाद्यवच्छिन्नपूर्वकालेलशक्तिः क्रियारंभात्पूर्वंकर्मसमाप्त्युत्तरंवाधीतेपचतीत्यादिप्रयो
गवारणयकृत्यादिरूपव्यापारेतादृशकालस्यस्ववृत्तिप्रागभावाप्रतियोगित्वस्ववृत्तिध्वंसाप्रतियोगिः
प्रकृतक्रियाकर्तृनिष्ठत्वाभ्यांविशेषिततेनाधेयतासंबंधान्वयनियमउपगंतव्यः तत्तक्रियारंभपूर्वमपि
तत्तत्समाप्त्युत्तरमपिवावर्ततेयस्तत्तक्रियानुकूलकृत्यधिकरणकालस्तस्यदर्शितविशिष्टाधेयतासंबंधस्तादृश
कृतौवाधितोऽप्रसिद्धोवेतिनशाब्दप्रयोगाधिकरणतादृशकालमादायदर्शितप्रयोगापत्तिःसंबंधेस्यपदार्थस्यविशिष्य

कु. वि. निवेशणुपतिप्रिंसा नचक्रियानुकूलकृतिप्रंसांतरालदशायांस्थूलकालमादायपचतिअथितेइत्यादिवत्तादृशाधिक
५ रणक्षणेपिस्थूलकालावच्छिन्नाभावमादायनपतिनाधीतइत्यादिप्रयोगः तत्रनञो---वर्तमानक्षणमा
९ त्रान्वितत्तादृशक्रियानुकूलकृत्यभाववोधकतानियमात् उक्तरीत्याविशिष्टशब्दप्रयोगाधिकरणक्षणादि-
रूपकालस्यापिलट्प्रत्ययेनवोधनसंभवात् नञ्समभिव्याहारस्थलेपिप्रतियोगिन्येवकालान्वयइतितु-
नसत् तत्क्षणवृत्तिपाकादिकृतेरभावस्यान्वक्षणावच्छेदेनतदान्वेतनस्थूलकालावच्छेदेनतादृशवृत्तिः
सतिमत्वेनोक्तातिप्रसंगस्यदुर्वारत्वात् नचकालावच्छिन्नाधारतासंबंधेननञर्थस्यपुरुषेऽन्वयान्नोक्ता
तिप्रसंगइतिवाच्यम्। ताछ्वास्थूलकालेयत्रात्मनिपाकादिकृतिस्तादृशकालांतर्गततत्तादृशकृ ५
वि

नधिकरणत्तणोनपत्ततीत्यादिप्रयोगोपपत्तेर्येततत्लक्षणावच्छिन्नपाकादिकृत्स्नभावबोधस्यैवतत्रतत्रस्वीकरणीय
तयाध्रुवितस्यप्रसिद्धेरुर्वीरत्वात् व्यापारबोधकेनलडादिप्रत्ययेनक्रियायामेववर्तमानत्वान्वयोबोध्यतेजाना
तीत्यादौज्ञानरूपक्रियायामेवान्वयः तत्र नलडर्थाश्रयत्वादौज्ञानाद्यसत्वेपितदाश्रयत्वादिसंबंधेसतिजानातीत्यादि
प्रयोगापत्तेः ज्ञानादिविशिष्टेश्वाश्रयत्वादौकालान्वयमुपगम्यातिप्रसंगवारणेविशेषणेज्ञानादावपितदन्वय
स्यावश्यकत्वेनतस्यैवस्वीकारौचित्यात् नश्यतीत्यादौक्रियायांकालान्वयस्वीकारेविनष्टादावपिनश्यतीत्यादि
प्रयोगःस्यात्इतितत्रोत्पत्तेरपिलडाद्यर्थत्वमुपगम्यतत्रैवकालान्वयंदीधितिकृदुपजगामवस्तुतस्तुनाशस्य
मुत्पत्तिमद्भावत्वम् तथाचध्वान्सप्रतियोगितावच्छेदकोत्पत्तावेवकालान्वयःइत्येवसाधीयः वर्तमानकालस्योत्प

शुवा॰ त्तिसंबंधेन धात्वर्थेऽन्वयः इत्यपि वदंति लृट्प्रत्ययेन पक्ष्यतीत्यादौ प्रत्ययार्थकृतौ ज्ञास्यतीत्यादौ क्रियायां भवि-
१० ष्यत्वं प्रत्याय्यते यदि भुव उत्पत्त्यर्थकतया अनागतकालसत्तिकत्वं भविष्यशब्दार्थः तथापि पक्ष्यतीत्यादौ
10 कृत्यादावनागतत्वमात्रस्य प्रतीतिरूपेयते उत्पत्तिप्रतीतेर्निष्फलत्वात् भविष्यत्युत्पत्स्यते इत्यादौ च धात्व-
नैव तादृशोत्पत्तिः प्रत्याय्यते वक्ष्यतीत्यादौ च दर्शितागतिः तथा च वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वं प्र-
तियोगितासंबंधेनान्वयी वर्तमानप्रागभावो वा लृट्प्रत्ययार्थः प्रागभावानंगीकारे वर्तमानकालध्वंसपव
तदर्थः ध्वंसस्य कालोपाधित्वेन स्वसमानकालपदार्थाधारतया अनागतकृते वर्तमानकालध्वंसोत्पत्तिमत्त-
या उत्पत्तिसंबंधेन कृत्यादावन्वयः अपच्यमाने पुदीच्यपाकादकूलकृतिमादाय पक्ष्यतीत्यादिप्रयोगापत्तिःप का १०

नुकूलकृतित्वावच्छेदेन चानागतत्वबोधस्वीकारेण न संभवति पूर्वं पूर्वं पाकानुकूलकृतौ तद्व्याघात् पच्यमानोऽपि
पचतीति प्रयोगानुपपत्तेः न तत्पाकानुकूलकृतित्वावच्छेदेनापि तदन्वयासंभवः तत्तत्पाकत्वेन पदानुपस्थि
तेः नापि यत्किंचित्पाकानुकूलाद्यकृतित्वावच्छेदेन तदन्वयः आद्यत्वोपस्थापकपदाभावात् ननु द्यक्रिमनंत
र्भाव्य उर्वं चनाद्येति चेन्न प्रागभावस्य वर्तमानत्वं शब्दप्रयोगाधिकरणक्षणवृत्तित्वं वर्तमानप्रागभावस्य प्रत्यया
र्थत्वेन तस्य स्वविशिष्टकालवृत्तिकृतिजन्यपाकानुकूलत्वविशिष्टप्रयोगित्वसंबंधेन कृत्यंशेऽन्वयोपगमे उदी
च्यकृतौ वर्तमानप्रागभावादेर्दर्शितविशिष्टसंबंधासत्वेनेति प्रसंगविरहात् ध्वंसस्य च पूर्वत्वं तदनधिकरणत्व
मेव नत्वांतरालिकवृत्तिजन्यस्य पच्यर्थव्यापारस्य पूर्वव्यापारानुकूलकृत्यजन्यतयांतरालिककृतेः पूर्वकृतिज

सु·वा·
११

स्यपाकानन्तकृत्वमत्तनमेवेतितस्यापि निरुक्तविशिष्टसंबंधेन वर्तमानप्रागभावादिमत्त्वमत्तनमेवेतिवा
च्यं कृतिजन्यपाकेऽन्यत्र कृतिजन्यव्यापाराधीनफलाश्रयत्वव्यापारस्यविवक्षितत्वात् चक्रेऽस्मादौ लुटोऽनद्यतन
भविष्यत्त्वमर्थः अनद्यतनभविष्यत्त्वं च शब्दप्रयोगाधिकरणदिवसावृत्तित्वे सति शब्दप्रयोगकालीनप्रागभाव
प्रतियोगित्वं शब्दप्रयोगाधिकरणदिवसध्वंसोत्पत्तिकत्वं वा केचित्तु भविष्यत्त्वमेव तस्यार्थः क्रियायाः कृतेर्वा
स्वरूपमद्यतनत्वमेव तत्साधुतानियामकं असाधुत्वादेवाद्यपक्ष्यतीत्यादौ पक्तेति न प्रयोगः इत्याहुस्तन्न तथा
सति भविष्यत्त्वादिकमपि नाख्यातार्थः स्वरूपसद्भविष्यत्त्वादिकमेव लुडादिप्रत्ययस्य साधुतानियामकं असा
धुत्वादेव पक्ष्यतिपक्तेतिवत् पचतीत्यादौ पक्ष्यतीत्यादिप्रयोगविरह इत्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वात् पचती· ११

पक्ष्यतीत्यादेरविलक्षणबोधजनकत्वमनुभवविरुद्धमिति कालविशेषबोधस्यावच्छेदक इति चेत् तदापक्वापक्ष्य
तीत्यादेरपि विलक्षणबोधजनकत्वमनुभवविरुद्धमिति कालविशेषबोधस्यावच्छेदक इति चेत्तस्यानुभविकतया
अनद्यतनत्वाद्यन्वयबोधोपि दुर्वारः यदि च पक्ष्यतीत्यादिवाक्यजन्यबोधोसंनिभविष्यत्वादिसंशयानुदयाद्वि
ष्यत्वादः शाब्दधीविषयत्वं स्यावच्छेदकमित्युच्यते तदाद्यतनत्वबोधेपि दृष्टप्रोसैवयुक्तिं गृहाण एवं न पक्ष्यती
त्यादौ उभावेऽनागतकालावच्छिन्नत्वभानमावश्यकं अन्यथा पक्ष्यतीत्यपि वर्तमानप्रतिपाककृत्यभावमादा
य न पक्ष्यतीति प्रयोगसंभवात् न च न पपमपर्यानागतयत्किंचित्कालावच्छेदेन वर्तमानमभावमादाय न पक्ष्यती
ति प्रयोगो दुर्वार एवेति वाच्यम् अनागतकालावच्छिन्नत्वेदिन वर्तमानध्वंसावच्छिन्नत्वं तादृशध्वंसनिष्ठावच्छे

कु.वा. दकत्वानवच्छिन्नायास्तु अनागतकृतिमति प्रसित तदभाववत्त्वेनैव वर्तमानत्वाध्वंसरूपः कालः प्रतियोगिवृत्तावप्यव
12 च्छेदकश्रुतिविरोधभंजनाय तादृशकृत्यवच्छेदकावान्तरकालावच्छिन्नपदार्थावच्छेदकमुपेयत इति नोक्तातिप्रसंग इ-
ति उक्तप्रयुक्त्याऽनागतत्वस्य यथा लङाद्यर्थत्वं तथा पचतीति न पक्तेत्यत्रानद्यतनकालावच्छिन्नत्वस्याभावेऽप्य-
भावेऽस्वः पक्ष्यत्यनद्यतनानागतकालावच्छिन्नपाककृत्यभावमादाय न पक्तेति प्रयोगप्रसंगेन लुटोऽनद्यत-
नार्थत्वमावश्यकं अनागतानद्यतनकालावच्छिन्नत्वमप्युक्तरीत्याऽतिप्रसंगवारणाय प्रकृतशब्दप्रयोगा-
धिकरणदिनध्वंसानधिष्ठावच्छिन्नानवच्छेदकत्वरूपं ग्राह्यम् अवच्छेद्यावच्छेदकभावश्च संबंधविधया भासते ध्वं-
सप्रागभावपदार्थे इत्यवधेयम् अद्यतनत्वसमभिव्याहारस्थलेऽपि कृत्यावेव कालान्वयोऽस्तु अनागतकृतिश्च मद्रूपल

यस्यापिप्रामाणिकतया सर्वत्रैव प्रसिध्यतीति न प्रतियोग्यप्रसिद्धिः अभावान्वयश्चात्मनि कालानवच्छिन्नाश्र
यत्वासंबंधेनोपगम्यतामिति चैत्रपटुतरकाले चैत्रियोदनपाकादिकमप्रसिद्धं तदानीं चैत्रौदनेन पक्ष्यती।
तिप्रयोगानुपपत्तेः अनागतचैत्रीयोदनकर्मकपाकानुकूलकृत्यप्रसिद्ध्या तदभावप्रत्ययतासंभवात् न।
चाभावे कालान्वयोपगमेपि यत्नेऽकुलक्ष्यत्यादिकर्मकपाकस्यवाप्रसिद्धस्तद्यत्यादिपरस्यपातनं तंडुलेन प।
क्ष्यतीत्यादिवाक्यस्याप्रमाणत्वापत्तिः प्रसिद्धयोग्यप्रसिद्धेर्दुर्वारत्वादिति तत्र पाकेन तद्व्यक्तिकर्मकत्वाभावप्र।
वनजावोध्यत इति उपगंतव्यं तथा चोक्तस्थलेपि तंडुलपाके चैत्रीयोदनकर्मकत्वाभाववोधोपगमेनोपप।
त्तिरिति वाच्यम् पाकेन तत्कर्मकत्वाभाववोधोपगमे तादृशपाकानुकूलकृतेः कर्तरिभानस्योपगं ॥

सुवा· तथातयातण्डुलैरेकदाचिदपियेननपच्यतेतादृशकर्तृसमभिव्याहृतदर्शितवाक्यस्यप्रामाण्योपपादनासंभ
१२ वात् अगत्यातयत्कर्मकोयत्कर्तृकः पाकोऽप्रसिद्धस्तादृशकर्मकर्तृघटितार्थकनञ्पदवद्वाक्यस्यायो
13 ग्यतोपगम्यते केचित्तत्रापिपाकेतत्कर्मकत्वाभावस्यतादृशेचकर्तरियाकक्रत्यभावस्यबोधमुग
म्यप्रमाणमुपपादयंति तात्पर्यसत्त्वेएकेनापिनञाभावद्वयबोधनसंभवात् नचैवंतण्डुलमात्रेपा
चतिपक्ष्यतिवाचैत्रेपितण्डुलमयंनपचतिनपक्ष्यतीतिप्रयोगःस्यात् तण्डुलकर्मकपाकावच्छिन्नवर्त
मानादिकृत्यभावाबाधात् इतिवाच्यम् यतस्तद्धर्मप्रतियोगिकस्वार्थाभावान्वितक्रियाकर्तृत्वा
भावबोधकत्वेननञः आकाशंनपचतिघटइत्यादावपिनस्वीक्रियते तादृशबोधजनकता ॥ ॥ १३

याप्रसक्तत्वात् येनोक्तातिप्रसंगः स्यात् किंतु पाकः आकाशाकर्मकः पाककृत्प्रभाववान् घट इत्यादिसमू-
हालंबनबोधप्रबोधकस्य स्थले चैत्रे पाककर्तृत्वाभावबाधात्तत्राप्रामाण्यप्रसंगः प्रसक्तवातत्राभावान्वितक्रियाकर्तृ-
त्वाभावविषयकोऽसमूहालंबनप्रबोधस्तथापि न दर्शितातिप्रसंगः तादृशबोधेऽन्वयितावच्छेदकाव-
च्छेदेन प्रथमभावभाननियमात् पाकत्वाद्यवच्छेदेन तंडुलादिकर्मकत्वाभावान्वये योग्यताविरहात् अथ आ-
काशेन पश्यतीत्यादावपीदृशी गतिः अथ यत्तंडुलादिकर्मको यत्पुरुषकर्तृकः पाकोऽप्रसिद्धः तत्पुरु-
षोऽस्य कर्मकपाककर्तृत्वस्य न तंडुलादौ चान्यपुरुषपच्यमानत्वादिभ्रमदशायां तत्तंडुलमयं न पचती।
त्यादिवाक्यस्य बोधकतायामनुभवसिद्धत्वेनापाककर्तृत्वमशक्यत्वान्नोक्तप्रकारः साधीयान् विरोधिनि

सुवा
१८

अयथार्थत्वेन तत्तद्रूपे पाककर्तृत्वज्ञानाभावस्य पाकत्वावच्छेदेन तंडुलकर्मत्वाभावस्य च प्रतीत्यसंभवात् इ
ति चेन्न तादृशवाक्यस्य पकाविरोधादिभ्रमजनकत्वोपगमात् न च सर्वत्रैवैतदुपगतौ चित्येन प्रयासवैकल्य
मिति वाच्यम् विशेषदर्शिभिरप्रतारकैरपि तथाविधवाक्यप्रयोगात् तस्य प्रसिद्धार्थकतासंपादनस्या
वश्यकत्वात् न च तत्तंडुलादिकर्मकत्वे तन्निष्ठकृतिजनकत्वे तदपि चासिद्धमिति कथं पाके तदभा
वप्रत्यय इति वाच्यम् विकृत्यादावेव तत्कृतित्वाभावबोधोपगमात् अपाक्षीदित्यादौ लुङोऽती
तकालोऽर्थः तस्याख्यातसामान्यार्थकृत्यादावन्वयः अतस्तस्य च संबंध आधेयत्वे अ
थवा कालविशेषणतयैवातीतत्वं लुङोऽर्थः आश्रयतासंबंधेन च तस्य कृत्या ॥ ॥ ॥

दावन्वयः कालांतर्भावस्यासमर्थत्वात् अतीतत्वे वर्तमानध्वंसप्रतियोगित्वे वस्तुतो वर्तमानध्वंसपवलराद्यर्थः त
स्यप्रतियोगितासंबंधेन लुङादावन्वयः मध्यदशायामपाक्षीदित्यादिप्रयोगवारणमुक्तरित्याबोध्यं लडप्रत्यय
स्यातीतित्वनत्ववत् अनद्यतनत्वमर्थः अद्यतनत्वमपचदित्यप्रयोगात् अभूतन्नपडत्मादौ अनद्यतनत्वसत्वेपि तद्
विवक्षयानलङ्प्रत्ययेनलुङ्वाधः अतोऽनद्यतनत्वबोधकत्वेलङ्प्रत्ययस्यावश्यकेस्वरूपमदनद्यतनत्वा
स्यलङ् साधुतानियामकत्वेऽनद्यतनत्वस्यैवस्य ततो विवक्षामात्रेणोक्तस्थले लङ्वारणानुपपत्तेः इदमप्यन
नत्वमकृते शब्दप्रयोगाधिकरणादिनाह्नितत्वे अथवा सर्वत्रैवेणानद्यतनत्वेनलङर्थः किंतुताक्षादिना
यत्क्षणावतिध्वंसप्रतियोगित्वरूपं अनद्यतनातीतत्वविशिष्टमेव अतीतत्वं अनद्यतनत्वं परोक्षत्वं चलि ॥

सु·वा
१५
15

टोर्थः अथात्रसर्वत्रेसुखामयोध्यमित्यादौपरोक्षत्वसत्वेपि परोक्षतावित्वक्षयानलिङ्परोक्षत्वंचवक्तः
साक्षात्कारविषयत्वे केचित्तवक्तृभिन्नकर्त्तृकत्वमेवपरोक्षत्वं अतएवालेङ्उत्तमपुरुषासंभवेनापरोक्ष
तायामपिलिट्ः साधुत्वेरगात्तुममोवेत्यादेर्ज्ञापिकत्वेउपायकारोक्तंसंगच्छेत अन्यथानिद्रादिदशायांस्वक
र्तृकगमनादिक्रियायाः स्वपरोक्षत्वसंभवेनज्ञापकत्वासंगतेरित्याहुः कलिंगेष्टष्टोसिनाहंकलिंगानुजगा
मइत्यादौअसंतापकत्वस्थलेस्वज्ञानंतरेणक्रियायाः अपरोक्षत्वेपिलिङ्विधानात् तादृशज्ञापकत्वेनयात्
किरणावलीमिश्रनलिट्ः साधुत्वोपपादनउपायकृतामयुक्तमेवेतिवोध्यम् असंतापकत्वस्थअवाधिते
परोक्षविपरीतवोधनायतडुपपादकाभावप्रतिपादनेक्षाकलिंगाधिकरकदर्शनादेरुपपादकंक ॥ ८ १५

लिंगममनादिकंतेनविनातदसंभवात् अयंतावद्रूवःस्वरूपसन्नेवलिङ्साधुतानियामकः लिङ्. लोटोर्विधि
र्थः परमहत्त्वमयंतेत्वयोगाद्विधिः प्रवर्त्तकज्ञानविषयोधर्मः सचधर्मोमोयनयेष्टकृतिसाध्यत्वेबलवदनिष्टा
जनकत्वसहितमिष्टसाधनत्वंच ओदनकामः पचेतस्वर्गकामोयजेतेत्यादौओदनस्वर्गादिरूपंयत्फलंतत्साधनत्वं
पाकयागादिक्रियायांप्रतीतेताद्दशकलानांचनमद्रूपेणलिंङ्गादिशक्यतावच्छेदककोटिप्रवेशोपात्त्यानंत्यंसर्वा।
साधारणेनष्टत्वमनुदयेनाष्टर्वफलसाधनत्वबोधानिवर्दिवेति इष्टत्वेननेषामननुगमः इष्टसत्वसमभिव्या
ह्रतपदोयस्यापितंकामनाविषयत्वं अतः स्वर्गकामः पचेतेत्यादौशक्तिभ्रमस्थलमस्मनौदनादिसाधनत्वधीःनत
वततत्तात्पर्येणतयाप्रयोगःप्रामाणिकानामिष्टत्वज्ञानस्याप्रवर्तकत्वेपिशक्यफलानुगमार्थंतस्यशक्यतावच्छेद

सुवा॰ स्तत्प्रशस्त्यस्यैवतस्यप्रशस्त्यानुगमकतासर्वनामस्थलेबुद्धिस्थत्वयत्तत्तेनरूपेणफलांशेनांशेकेनविषयताविशेषणा
१६ शक्यस्यैवासंभवात् तस्यसंकेतविषयत्वोपगमेपियथानतस्यवाच्यतातथाप्रपंचितमग्रे प्रकृतेचेष्टत्वस्यशब्दा-
बोधेभानादिशिष्यते इष्टतावच्छेदकस्वर्गत्वादिप्रकारेणभावत्वोधोमताविधिवाक्यात्प्रवर्तकज्ञाननिर्वाहः यत्र
इष्टत्वेनभानोपिस्वर्गकामादिपदैकदेशोपस्थितस्वर्गत्वावच्छिन्नस्यविध्यर्थैकदेशेइष्टेऽभेदान्वयात्प्रवर्तकज्ञान
निर्वाहः इतितदपिनसत् इतिशब्दैकदेशेइतराः नन्वनियमात्स्वर्गत्वादिप्रकारेणकामनाधीनप्रवृत्तौस्वर्गा-
दिविशेषितफलसाधनताज्ञानस्यहेतुतयाऽभेदेनस्वर्गादिविशेषितफलसाधनताज्ञानस्यानुपयोगित्वाच्च अ-
भेदेनस्वर्गादिप्रकारकस्वर्गादिष्टसाधनताज्ञानमपिस्वर्गत्वादिप्रकारकप्रवृत्तौहेतुः अतएवस्वर्गकामोयजेतेत्या दि

तः प्रवृत्तिरितित्वनमुक्तम् स्वर्गत्वप्रकारककामनायाः अधिकरणनिर्वाहानुपपत्तेः अथेष्टत्वस्य षष्ठ्योपलक्षा-
णत्वेन दृष्टाभाननिर्वाहेऽपि स्वर्गत्वादेरावषयभाननसंभवति अशाब्दस्यभानोपगमेऽतिप्रसंगादितिचेत् स्वर्गत्वा-
द्यवच्छिन्नसमभ्याहृतकामनाविषयत्वज्ञानसहकृतस्य तादृशकामनापिप्रत्ययावच्छिन्नशक्तिज्ञानस्य स्वर्गत्वा-
दिप्रकारकशाब्दधीहेतुत्वोपगमेऽतिप्रसंगानवकाशात् वस्तुतस्तादृशकामनाविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षि-
तस्वर्गत्वादिविशिष्टसाधनत्वे शक्तिस्वीकारात्सर्वसामंजस्यं नचस्वर्गादिविशिष्टसाधनत्वस्यविधिप्रत्ययवाच्य-
त्वंनसंभवति स्वर्गत्वादेर्गंगास्नानादिजन्यस्वर्गादिसाधारण्येनयागादिजन्यतावच्छेदकतयायागादौ स्वर्गत्वावि-
शिष्टसाधनत्वबाधात् नहिजन्यतावच्छेदकधर्मोजन्यत्वनिरूपकेविशेषणमितिवाच्यम् स्वर्गत्वादेःशक्यावि-

मुवा· १८

प्रोक्षणत्वेपितदुपलक्षितत्वेजात्यनिरूपितजनकतायायागादावबाधितायाः स्वर्गादिजननतात्वेनविधिप्रत्ययतोभानसं
भवात् घटत्वादिविशिष्टवाचकपदघटितात् घटंद्रव्यत्वेनजानातीत्यादिवाक्यात् घटत्वाद्युपलक्षितघटादिविशे
ष्यकत्वभानवत् नचतद्धर्मावच्छिन्ननिरूपिततत्साधनत्वज्ञानंविनातद्धर्मप्रकारकफलेच्छाधीनप्रवृत्त्यनिर्वाहइ-
तिशक्यम् वह्निरित्यादिप्रकारकेच्छातोपितृणादिसमवधानेऽभ्रांतप्रवृत्तेरानुभाविकत्वात् भूयःस्ववार्थि-
नामपिधर्मंविनाक्रियाविशेषप्रवृत्तेश्च तद्धर्मावच्छिन्नफलार्थिप्रवृत्तौतद्धर्मप्रकारेणभासमानफलेप्रतिसाध
नताज्ञानस्यप्रवर्तकत्वात् सचधर्मःकार्यतावच्छेदकतयाभासमानतदुपलक्षणतयैववेत्यन्यदेतत् नद्विवा-
क्षित्यादिकेतृणादिजन्यतावच्छेदकंव्यभिचारिसाधारणत्वात् नवाभूयस्त्वादिकंकस्यचिज्जन्य ॥ ॥

तावच्छेदकग्रहवशासंपन्नत्वात् एवंसतिघटत्वावच्छिन्नफलार्थीतत्वादौकथंनप्रवर्ततेतत्वादेरपिघटत्वाद्युपा
लिङ्गितजन्यत्वसत्त्वादिविशिष्टनिरूपितद्वयत्वावच्छिन्नसाधनतासत्वादितिचेत् फलाद्युपधाननिश्चयात्सत्त्वाते
षेणाप्रवृत्तिप्रतिबंधकत्वात् फलोपधायकसाधनत्वस्यवाविधिप्रत्ययार्थतावच्छेदकामत्त्वमुपादादौतत्पादि
र्नप्रयोगः नचतथापिस्वर्गत्वादेर्यागादिनिष्ठकारणतावच्छेदकव्यापकतानिरूपकतानवच्छेदकतयास्वर्गत्वाव
च्छिन्ननिरूपितव्यापकतावच्छेदकतकारणतायाः बाधः स्वर्गादिनिष्ठकार्यतावच्छेदकवैजात्यस्यचकारणत्वाद्युपरोत्तर
कालत्वेकात्म्येनप्रागभावप्रतियोगितावच्छिन्ननिरूपितव्याप्यव्यापकभावोयासंभवइतिस्वर्गकामइत्यादौविध्यर्थबोधा
नुपपत्तिर्दुर्वारैवेतिवाच्यम् स्वरूपसंबंधरूपायाएवकारणतायाविध्यर्थत्वोपगमात् प्रमयासिद्धिनिरूपकतान

मु॰वा॰ वच्छेदकनियतोत्तरवर्त्तितावच्छेदकधर्मवत्त्वस्वर्गकत्वमेवस्वर्गकारणत्वंनियतोत्तरवर्त्तितावच्छेदकस्यधर्मोवि
१८ शिष्यउत्तरकालेकरणेजातिविशेषएवनियतोत्तरवर्त्तितावच्छेदकत्वेनसामान्यरूपेणशाब्दबोधोपासते नि
16 यतोत्तरवर्त्तितावच्छेदकत्वंचकारणतावच्छेदकत्वाभिमतधर्मावच्छिन्नव्यापारान्तराभावाधिकरणतावि
शिष्टेसतितत्क्षणविच्छिन्नाधिकरणतानिरूपकतानवच्छेदकत्वं अधिकरणतावैशिष्ट्यंचस्वावच्छेदकक्षणाव्य
वहितोत्तरक्षणावच्छिन्नस्वाश्रयनिष्ठत्वसंबंधेन वस्तुतः स्वर्गनिष्ठधर्मावच्छिन्ननिरूपितनियतपूर्ववर्त्तिताव
च्छेदकधर्मवत्त्वमेवस्वर्गकारणत्वं नियतपूर्ववर्त्तितावच्छेदकत्वंचाव्यवहितपूर्वकालावच्छिन्नवृत्तिकाभाववद्
त्तिदैशिकीयव्यापकतायाः स्वाश्रयत्वस्वाश्रयनिरूपितव्यापारवत्त्वान्यतरसंबंधेनावच्छेदकत्वमेवव्याप ॥ १८

कत्वस्यभस्यनीलाभसंभवादिचेत् सत्यंकाष्ठंभस्मक्रियतइत्यादौभस्मादिनिर्वर्त्यकर्मतायालकारेणानभिधानेपि
तत्कर्मतायाधात्वर्थसंसर्गतयाभानोपगमेनताद्दशकर्मान्तरं प्रथमायाःसाधुताप्रातिपदिकार्थविशेष्यतयाकर्मत्वा
दिविवक्षायामेवद्वितीयादिविभक्तेःसाधुत्वात् यथाऽचैत्रोनमइत्यादौनमःपदार्थत्यागेऽचैत्रादिकर्मकत्वबोधेप्रचैत्रादि
पदान्तरार्थस्यैवनिपातार्थत्यागेकर्मतासंबंधेनैवनामार्थस्यान्वयात् एवंभूतत्वेनघटइत्यादावपिघटादिसंबंधस्या
भावेसंसर्गतयाभानात्षष्ठीविषयेपिप्रथमानवयात्वर्थेनामार्थस्यसाक्षादन्वयोऽव्युत्पन्नइतिप्रकृतेकर्मतायाःसं
सर्गतयाभानेनसंभवतीतिवाच्यम् घटोनीलोभवतिकाष्ठंभस्मभवतीत्यादौभावनादिक्रियायांनीलादेःकर्तृता
संबंधेनसाक्षादन्वयवद्यापिव्युत्पत्तिवैचित्र्येणकर्मान्तरविशेषणतापन्नक्रियायामपरकर्मणः कर्मतासं

सु·वा·
१७
17

बंधेनसाक्षात्वादन्वयोपगमात् नचैवमपिकर्मत्वस्यप्रकृत्यर्थविशेष्यत्वेनविवक्षायांकाष्ठंभस्मराशिंक्रियतइत्यादिप्र
योगापत्तिः कर्मत्वांतरविशेषणतानापन्नक्रियायामेवद्वितीययाकर्मत्वंबोध्यइतिव्युत्पत्तिकल्पनेगोर्दुह्यतेक्षी
रमजानीयतेग्राममित्यादौदोहनत्वनयनादिक्रियायाःक्षीरग्रामादिकर्मकत्वान्वयप्रसंगइतिवाच्यं प्रकृतिविकृ
त्युभयकर्मस्थलेतथाव्युत्पत्तिः यथोक्तातिप्रसंगवारणायदर्शिताव्युत्पत्तिः कल्प्यते तथाकर्तृत्वविशेषण
तयाऽभासमानायामेवक्रियायांतृतीयार्थकर्तृत्वान्वयइत्यपिव्युत्पत्तिः कल्प्या अन्यथाप्रकृत्यर्थविशेष्यतयाक
र्तृत्वविवक्षयाकाष्ठंभस्मनाभवतीतिप्रयोगस्यदुर्वारत्वात् इत्यत्रप्रयोजकनाशप्रतियोगित्वरूपविकारएवकाष्ठं
भस्मभवतीत्यादौधात्वर्थस्तदाश्रयत्वरूपंतत्कर्तृत्वमेवसंबंधमर्यादयाभासतेइतिव्युत्पत्तिरितिकाष्ठेनभस्मनाभूयतइत्या दौभ १७

स्याधाराधेयत्वसम्बन्धेनौकाष्ठाधाराधेयत्वं च नाशप्रतियोगित्वेन तृतीयोपस्थाप्यप्रकारतया भासते कर्तृत्वविशेषणतया
भासमानस्य निरूढभवनस्यांतर्गतायामेवोन्मनीभस्मादेराधेयत्वसंबंधेन तया भासत इति व्युत्पत्तेः काष्ठेन भस्म भूय-
त इत्यादयो न प्रयोगाः भावाख्यातस्य कर्तृत्वाबोधकत्वात् कर्मत्वांतरविशेषणतानापन्नकृत्याद्यैकर्मकत्वस्य संस-
र्गतया भानमनुपपन्नमिति काष्ठं भस्मराशिः करोतीत्यादयो न प्रयोगाः अधिशीङ्स्थासां कर्मेत्यादिनाऽऽधारस्य
कर्मसंज्ञानत्वाधारत्वमाधेयत्वं वा द्वितीयार्थः स्थलीमधिशेते इत्यादौ तादृशार्थे द्वितीयायाः स्थल्यामधिशयित इत्या-
दौ कृद्योगे षष्ठ्याश्च साधुत्वार्थमेवाधारस्य कर्मसंज्ञाविधानात् अथ कृञर्थव्यापारजन्यक्रियांतरं धात्वर्थेन भाव-
शोषणादिरूपफलावच्छिन्नव्यापारार्थकस्योपसर्गशीप्रभृतिधात्वर्थतावच्छेदकशोषणादिफलाश्रयतयाधारस्य

सु॰वा॰ स्यकर्मतोपपादनसंभवात्तादृशसूत्राणांवैयर्थ्यमेवअध्याद्युपसृष्टशीप्रभृतीनामेवतादृशार्थेनिष्फलत्वमान
१८ त्वनुपसृष्टानामतोनस्थलींशेतइत्यादयः स्वारसिकप्रयोगाइतिचेन्नथातोमुख्यार्थपरत्वेपिदर्शितप्रयोगनिर्वाहा
18 यभगवतापाणिनिमुनिनातादृशसूत्रप्रणयनात् तदप्रणीतवतांसर्ववर्मप्रभृतीनांमुख्यार्थपराणांस्थल्या
मधिशेतेइत्यादिप्रयोगानांसाधुतायाउर्वीरत्वाच्च कालाध्वदेशानामकर्मकक्रियायोगेकैश्चित्कर्मप्रत्ययार्थवि
भाषयाकर्मत्वमनुशिष्यते अनेन क्रियांतरांतर्भावेणोक्तरीत्यातत्रपाक्षिकंकर्मप्रत्ययमुपपादयंतस्तत्रानुर
शासति उक्तंचतैः कालभावाध्वदेशानांमंतर्भूतक्रियांतरैः सर्वैरकर्मकैर्योगेकर्मत्वमुपजायतेइति तन्मा। १८
नेवमासमधीतेमासमास्तेयोजनंधावतीत्यादौअपिव्याप्त्यर्थेकालाध्वनोरित्यनेनद्वितीयाविधानेयद्यप्य।

नर्थकंधात्वर्थेऽध्ययनस्थित्यादिविशेषणतयाऽभिव्यापनात्मकक्रियायामंतर्भावेणतत्कर्मतयातत्रद्वितीयोपपत्तेः
तादृशधात्वर्थव्याप्त्यनंतर्भावेमासमास्तेइत्यादौद्वितीययानद्योधनेपिग्रामस्पतेमासइत्यादौस्थित्यादिव्याप्यत्वलाभा
निर्वाहात् तथापिमासंरमणीयाक्रोशंकुटिलानदीत्यादौभवतीत्यस्मात्तथाहारेपिद्वितीयायाः साधुतानिर्वा
हकत्वेनभाष्यकृतस्तत्सूत्रमार्थकंयंति नत्रहिरमणीयत्वाभिव्याप्यत्वंमासादौप्रतीयते नचतत्रक्रियासमभि
व्याहारोस्तियत्राभिव्याप्तेरंतर्भविष्यतितत्कर्मतयाचद्वितीयास्यात् एवंमासमासितेत्यादौअभिव्याप्त्यंतर्भावेण
मासस्यकर्मत्वोपपादनेपिकृयोगात्षष्ठ्येवस्यात्नद्वितीयाइत्यतोपितत्सूत्रंसार्थकं अथकेयमभिव्याप्तिर्या
ऽत्यंतसंयोगइत्युच्यते नतावद्व्याप्यवृत्तिःकालिकःसंबंधः कालिकसंबंधस्यव्याप्यवृत्तित्वेआप्यकालानवच्छिन्नत्वेदि

मु॰वा॰ वसादिमात्रवृत्तिर्मासादिनिष्ठः संबंधोदिवसाद्यवच्छिन्न इतितत्रमासमासत्वे इतिनप्रयोगः मासपदार्थस्यात्रत्रिंशदि
१९ नस्थायीकश्चिदखंडपदार्थः नतत्क्रियाप्रचयः तथासतिदिनैकादिमात्रस्थायिनोपिसंबंधस्यकास्त्वचित्क्रिया
19 स्वव्याप्यवृत्तितयातत्रतथाव्यवहारापत्तेरितिमुक्तं चैत्रोमासंकाश्यांतिष्ठतीत्यादौकाशीसंयोगस्यमासव्यापका
स्यैकस्याभावेप्रमाणाप्रसंगात् संयोगव्यक्तीनांमासनिष्ठकालिकसंबंधस्यावांतरदंडात्मककालावच्छिन्नत्वात्
नचसंयोगानांभेदेपिद्वैतीयसंयोगत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपिताकालिकसंबंधावच्छिन्नाधारतामासव्यापिकापकेवसा
वनावांतरकालावच्छिन्नेतितत्रतदनवच्छिन्नताबोधकमुक्तवाक्यंभवेदेवप्रमाणमितिवाच्यंसामान्यतइतिवि १९
शेषधर्मावच्छिन्नाधिकरणताकूटादेवसामान्यधर्मावच्छिन्नवत्ताप्रत्ययोपपत्तेः मुक्तसामान्यधर्मावच्छि

त्त्विनिरूपिताधिकरणतायामतिरिक्तायांमानाभावात् यत्रत्रिंशद्दिनेषुकमपिकमपिकालमधीतंतत्रमासेऽध्ययनसं
बंधसामान्यप्रवृत्तितयामासमधीतमितिप्रयोगानुपपत्तिरपिनशक्यतेवारयितुमुच्यते अभिव्याप्तिर्यावदवयवसंबंधः
यत्समुदायोमासादिपदार्थस्तएवतदवयवाः एवंच त्रिंशद्दिनानांमासपदार्थतयात्रिंशत्स्वदिनेषुकिंचित्कालावच्छे
देनाध्ययनसंबंधेपिमासमधीतमितिप्रयोगोपपत्तिः त्रिंशद्दिनसंबंधस्यदिनपर्याप्तत्रिंशत्वव्यापकत्वेतादृशत्वादेश्च
मासादिपदप्रवृत्तिनिमित्तस्यमासादिपदादेवलाभाद्व्यापकत्वमात्रंद्वितीयार्थः व्यापकत्वेचव्याप्यविशेषाघटित
मत्वंतुदुर्वचमितिस्वेएउशोऽभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमभावश्चद्वितीयार्थः प्रथमाभावेप्रकृत्यर्थोमासादि
रार्थयत्तासंबंधेनान्वेतिमासादिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नस्यचप्रतियोगितया ॥ ॥

मु॰वा॰ २०

भावांतरेन्वयः तस्य चान्वयितावच्छेदकं चैत्रकर्तृकाध्ययनत्वादिरूपस्वाश्रयत्वादितिसंबंधेनाध्ययनादावन्वयः प्रथ
माभावे प्रतियोगिव्यधिकरणत्वविशेषणमुपादेयं तेन त्रिंशद्दिनेषु चैत्रयत्राधीतं तत्र दिनावांतरदंडावच्छेदेनाध्ययनाभावे
पि उक्तप्रयोगोपपत्तिः मासपदं च त्रिंशद्दिनपरमेव नतु तावत्कालस्याप्यखंडवस्त्वंतरपरं एकदिनाध्ययनस्थ
लेपि तादृशखंडकाले प्रतियोगिव्यधिकरणाध्ययनाभावासत्त्वेन मासमधीत इति प्रयोगापत्तेः मासश्चट
कं च दिनं सूर्योदयावधिसूर्योदयांतरस्याप्यखंडवस्तुपरं न तु क्रियादिप्रचयः तथा सत्येकैकक्रियादि
व्यक्तेरपि मासत्वाधिकरणतया तत्र प्रतियोगिव्यधिकरणाध्ययनाद्यभावसत्त्वेन व्यापकत्वरूपद्वितीयार्थ २०
स्य बाधापत्तेः दिवसं स्वपितीत्यादौ दिवसादिपदं सूर्योदयावधिसूर्योदयांतरपर्यंततत्क्षणकूटपरमेव अतो नैकदेश

दिमात्रस्वमेतथाप्रयोगः अथव्यापकत्वस्यद्वितीयार्थत्वेपकमासादिव्यापकाध्ययनस्थलेपिमासांतरेध्ययनाभा
वत्वेनमासव्यापकतायाअध्ययनेबाधेनमासमधीतइत्याद्यनुपपत्तिः नवमासपदेनयत्किंचित्त्रिंशद्दिनमात्रग्रा
ह्यविशेषवत्त्वप्रकारेणानुपस्थानेपितद्धर्मवत्त्वनिरूपिताधेयत्वसंबंधेनमासपदार्थस्याभावेऽन्वयोपगमा
त्यत्किंचिन्मासनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमन्वयितावच्छेदकेलभ्यतइतिनक्वाप्यनुपपत्तिरितिवाच्यं
तत्तन्मासमात्रवृत्तिधर्मविशेषाणांसंबंधघटकत्वेपिशाब्दबोधेसंसर्गतात्पर्यज्ञानस्यहेतुतयासंसर्गविशेषोप
स्थितेरपेक्षितत्वात्संबंधघटतादृशधर्मान्विशेष्याविदुषः शाब्दबोधानुदयप्रसंगात् नचेष्टापत्तिरनुभवविरो
धात् प्रत्नागतादिमासवृत्तितादृशधर्माणांविशिष्यज्ञानसामग्र्याअस्माकंदुर्लभतयाऽस्मदादीनांसर्वेषामेवतादृश

मु॰वा॰ मासव्यापकताबोधोच्छेदप्रसंगात् नचवाक्यार्थतात्पर्यमेव संसर्गतात्पर्यं तज्ज्ञाने च वाक्यार्थघटकः संबंधः संस
२१ र्गमर्यादयैव भासत इति विशेषकरूपेणानुपस्थितस्यैवोक्तधर्मघटितसंबंधस्य तात्पर्यज्ञाने बाधाभावबलात् शा
21 ब्दबोधे च तात्पर्यज्ञानबलाज्ज्ञानमनपवादमेवेति वाच्यम् एकपदार्थविशिष्टापरपदार्थरूपवाक्यार्थविशेषितत
त्प्रतीतीच्छारूपतात्पर्यविषयकनिश्चयस्य प्राग्वाक्यार्थानिश्चये दुर्घटतया तस्य शाब्दधीहेतुत्वे योग्यतासंशयाच्छा
ब्दबोधानुपपत्तेर्विशकलिततत्तत्पदार्थतत्संसर्गविषयकत्वविशेषितप्रतीतीच्छाज्ञानस्यैव शाब्दधीहेतुतायाउ
पेयत्वात् तत्र च संसर्गोपस्थितेरवश्यापेक्षणीयत्वादिति चेत्सत्यम् मासादिघटकतावदिनादिनिष्ठत्रिंशत्त्वादिरू २१
पं मासत्वादि मासादिभेदेन तान्नैव मासादिपदप्रवृत्तिनिमित्ततापरमनुगतरूपेण अन्यथाशक्यानन्त्यप्रसंगात्।

सर्वोपसंहारेणानुत्पत्तिं विनाशाप्रतीतमासादेः प्राग्ध्वानुभवानिर्वाहाच्च नच त्रिंशत्त्वादिकं त्रुटिविशेषविषयत्वरूपं वा
च्यं दिनादेरैक्यानात्मत्वेन त्रुटिगणरूपसंख्यायासंभवात् क्रमिकेषु तेषु संख्योत्पत्तेरसंभवात् तत्र च त्रुटेरनतिप्रसक्तैवेल
क्षणरूपमनुगतं दुर्निर्वचं जातिरूपस्य तस्य संकरप्रसंगनिरस्तत्वात् तत्तद्दिनविषयकत्वरूपस्य तद्दिनाद्यननुगमेनान-
नुगतत्वादिति वाच्यं तावत्कालस्थायिनो द्रव्यस्यापि दिनादिरूपतासंभवात् मीमांसकानुयायिभिः संख्यायाः पदा-
र्थान्तरत्वोपगमात् गम्यमानस्यैवाश्रयणात् संख्यारूपस्य दिनादिनिष्ठानुगतत्रिंशत्त्वादेरेव वचनात् एवं च मासम-
धीते चैत्र इत्यादौ अधिकरणत्वं द्वितीयार्थः मासादिपदार्थतावच्छेदकदिनपर्याप्तत्रिंशत्त्वादेर्धर्मिविशेषणता-
पन्नस्य द्वितीयार्थाधिकरणतायां चैत्रकर्तृकाध्ययनाधारत्वादिः आप्यधर्मावच्छिन्नस्वरूपसंबंधरूपमेव।

कु·वा· च्छेयत्वसंबंधतयास्तनेऽभ्युपगमेनसामंजस्यात् यत्किंचिदेकमासंआध्ययत्राधीतंतत्राध्ययनाधारतानामव
२२ च्छेयताच्छेदकाधारताद्यन्तमत्वविशेषादिरूपोक्तधर्मावच्छिन्नानतिप्रसक्तेनतत्त्रिंशत्वेनावच्छेदात्न्यू
नकालाध्ययनस्थलेवातिप्रसक्तत्वयातादृशमासत्वस्योक्तरूपावच्छिन्नाधारतानवच्छेदकत्वाद्याप्रसंगयोरनव
काशात् मासादिपदप्रवृत्तिनिमित्तधर्मैश्चैत्राद्यध्ययनाधारतायाव्याप्यत्वस्यशब्दादलाभेऽपिअर्थतस्तल्लाभात् द्विती
यायाः अत्यंतसंयोगार्थपरत्वमितिनानुशासनविरोधः नचभूतलेघटः भूतलेघटवदित्यादिप्रत्ययबलाद
तिप्रसक्तोऽपिधर्मआधेयत्वाधारत्वयोरवच्छेदकइतिवाच्यं तादृशप्रत्ययेऽवच्छेदकत्वभानानुपगमात् आ २२
धेयतायाअतिप्रसक्तधर्मावच्छेद्यत्वेसाध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकधर्मात्मकेव्याप्तिशरीरेपि ।। ।।

आदीनांस्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकत्वनिवेशस्याव्यभिचारित्वनियामकाभावानत्यतिप्रसक्तमवच्छेदकमितितत्स्थलीय-
चिंतामणिफक्किकापरिष्कारविशेषेणवासंभवदुक्तिकत्वापत्तेः आधारतायाअतिप्रसक्तधर्मावच्छेद्यत्वेयद्येत्वपि
करणतावच्छेदकमितितल्लक्षणव्याप्यापत्तेस्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकत्वप्रवेशेऽव्यभिचारित्वनियाम्याऽऽलघवपि
त्वाविरुद्धदिक्कालावच्छिन्नवृत्तिकस्येत्यादिदूषणोनेरणनन्यरिम्यर्द्दीधितिकृतामननिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदक
त्वविवक्षयाअसंगत्यापत्तेः अस्तुवाव्याप्यवृत्तिधर्मस्यातिप्रसक्तस्यापिदर्शितप्रतीतिबलादाधाराधेयभा
वावच्छेदकत्वेव्यासज्यवृत्तेस्त्वतिप्रसक्तस्यनदवच्छेदकत्वगप्रसक्तेः नेतिजलोभयंगंधवत् स्नेहगंधवत्।
स्नेहगंधोभयंनेत्यादिप्रत्ययप्रतीतेः अथवाद्वितीयार्थेऽध्ययनाधारत्वेननन्मात्रस्यादिरूपप्रकृत्यर्थविशेषण

मु॰वा॰ २३ 253

जापन्नतत्तन्मासत्वादिव्यक्तीनां व्यापकतासंबंधेन पारतंत्र्येण विशेषणत्वमुपेयते तादृशं व्यापकत्वे समानाधिकर
णव्याप्यवृत्त्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसंबंधेन स्वावच्छिन्नस्य यो भेदस्तदाश्रयधर्मवत्त्वे तादृशधर्मश्चैत्रैवाधीतत्
त्वादौ चैत्रीयाध्ययनाधारतात्वविशिष्टेव संबंधेन भावनीयम् मासाद्यंतरनिष्ठतादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदक
त्वस्य तादृशधर्मे सत्वेपि तत्तन्मासत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतादृशधर्मे उक्तसंबंधेन तत्तन्मा
सत्वावच्छिन्नस्य यो भेदस्तदाश्रयत्वमक्षतमेवेति यत्किंचिदेकमासादिमात्रव्यापकाध्ययनादिस्थलेपि तादृशप्र
योगनिर्वाहः प्रतिमासमधीते मासादौ प्रत्यादिशब्दानां मासादिपदोपस्थाप्यानुगतरूपावच्छिन्नमासत्वादिमन्निष्ठा-
भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसामान्याभावघटितव्यापकताबोधकतया यत्किंचिदेकमासादिव्यापका- २३

ध्ययनादिस्थलेनतादृशः प्रयोगः अथ अत्यंतसंयोगार्थकद्वितीयायाएकादिपदंविनापियत्किंचिदेकमासादि ।

व्यापकताबोधकत्वेउपसद्भिश्चरित्वामासमेकमग्निहोत्रंजुहोतीत्यत्रैकपदवैयर्थ्यमितिचेन्न तत्रमासाधिकका

लव्यापकत्वेपिमासव्यापकंतयाऽधिककालव्यापकस्यहोमस्यशास्त्रार्थतावारणायैकपदोपादानात्तथास

तितस्यकेवलार्थकतालाभात्तादृशप्रयोजनोपपत्तेः अतएवयावज्जीवमग्निहोत्रंजुहोतीतिश्रुतिबोधिताग्निहोत्रा

नुवादेनसतिलब्धीहित्वपदव्यसमासेकत्वपकालस्यवविधानेवाक्यभेदः स्यादितितादृशद्व्यकालोभयविशि ।

ष्टस्यगौणाग्निहोत्रपदप्रतिपाद्यस्यकर्मान्तरस्यैवविधायिकातादृशीश्रुतिरितिसिद्धांतेयावज्जीवकालांतर्गतमा

सत्वपकालांशेप्यनुवादतासंभवात्प्राप्ताग्निहोत्रानुवादेनद्व्यस्यैवविधानमुचितमितिपूर्वपक्षोपिनिर ।

मु॰वा॰ २४ स्तः यावजिवमित्यादिश्रुत्यायावज्जीवव्यापकत्वेबोधितेऽर्थतोमासैकव्यापकतालाभेपिउपसत्त्वरूपकगुणकत्व
विशिष्टहोमेतन्मात्रव्यापकतायाअलाभेननस्यापिविधेयतयावाक्यभेदस्यप्राप्ताग्निहोत्रानुवादेनद्रव्यविधिपक्षे
दुर्वारत्वात् अथतादृशश्रुतेर्द्रव्यकालोभयविशिष्टस्यगौणाग्निहोत्रप्रतिपाद्यस्यकर्मान्तरविधायकत्वेपिनकथंवा
क्यभेदः विधेयभेदस्यतावतान्यपरिहारात् प्रकृतधर्मिणोन्याधिकस्यविधानात् एवंचप्राप्तेकर्मणिनानेकोऽ
विधातुंशक्यतेगुणः अप्राप्तेतुविधीयन्तेबहवोप्येकयत्नतः इत्यपिनिर्युक्तिकमितिचेन्न यत्रविधेयांशेगुणपदने
कधर्मिणोविशेषणतयाभानंतत्रविधेयविशेषभेदेपिविशिष्टनिष्ठविधेयत्वाभेदेनवाक्यभेदविरहात् अन्यथाभूतले २४
नीलघटवदित्यादावपिवाक्यभेदप्रसंगात् अत्रवाग्न्यंशेविशेषणतयायत्रानेकेषांविधानेतत्रतेषांविधेयताभिन्नैवे

तिवाक्यभेदः यद्यपि तत्रोपसञ्चरुकरणकहोमाधिकरणतात्वेनाधिकारिविशेषकृततादृशहोमाधिकरण-
तात्वेन वा मासैकव्यापकता मासन्यूनकालहोत्रकृतहोमाधिकरणतायामपि च मासादिने पुरुषांतरकर्तृकहोमा-
धिकरणतायाः सत्वेनात्तत्तैच तत्तत्पुरुषकर्तृकतादृशहोमाधिकरणतात्वेन व्यापकतायाः श्रुतितात्पर्यविष-
यत्वे च विधेयानंतत्वं तथापि विभिन्नपुरुषकर्तृकहोमाधिकरणताद्वयावृत्तितादृशचरुहोमाधिकरणतामात्र-
वृत्तिधर्मत्वेनानुगमीकृत्य तत्तत्पुरुषकर्तृकतादृशचरुहोमाधिकरणतात्वावच्छिन्नव्यापकतानां संसर्गविषया
विवक्षितत्वान्न दोषः तादृशाधिकरणताद्वयावृत्तित्वं च वृत्तित्वस्वनिरूपकहोमकर्तृनिष्ठभेदप्रतियोगिकर्तृ-
कहोमाधिकरणतावृत्तित्वोभयसंबंधेनाधिकरणताविशिष्टान्यत्वरूपमनुगतं बोध्यं मासमधीन इत्यादौ ॥

सु॰ वा॰
२५

वपि चैत्रकर्तृकाध्ययनाधिकरणतात्वरूपव्यापकतावच्छेदकधर्मस्योक्तानुगतरूपेणैवानुगमः कार्यः अतः मासमधी
यानो दृष्ट इत्यादौ विशिष्य चैत्रत्वाद्यनुपस्थितावपि नान्वयबोधानुपपत्तिरिति बोध्यं अथ सर्वं स्वयमूहनीयं दण्डं विना न
घटः रासभं विनापि घट उत्पद्यते इत्यादौ विनापदार्थोऽभाववान् तत्पदसमभिव्याहृतद्वितीयार्थाभावान्वयि प्रतियो-
गित्वमनुयोगित्वं वार्थः नञर्थोऽभावः तथा च दण्डाभाववदुत्पत्तिकत्वाभाववान् घटः रासभाभाववदुत्पत्तिको घटः-
इति बोधः यद्यपि निपातार्थेन नामार्थस्य साक्षादपि भेदेनान्वय तथापि संभवति सार्थकत्वे विभक्तेर्निरर्थकत्वमनु
चितमिति द्वितीयाः सार्थकत्वमुपेयते भूतले न घटं चंद्र इव मुखं इत्यादौ प्रथमायाः प्रतियोगित्वाद्यर्थकत्वे प्रथ
मेवन साधुः स्यात् प्रातिपदिकार्थान्वयिनोऽन्यपदेनाभिधानस्थल एव प्रातिपदिके त्यादि सूत्रेण प्रथ ॥ २५

मायाविधानादितितत्रप्रतियोगितादिसंबंधविषयैवभाषतेउक्तेपेयत्तेदंडविनावाघटोनजायतइत्यादौचविनार्थेघ
टोत्पत्त्यायभावोन्वयेन्नयोविशेषणदंडाद्यभावस्यतदनुयोगितावच्छेदकत्वंभाषते इत्येनगन्यइत्यायप्रयोगात् उ
पलक्षणीभूतधर्मावच्छिन्नेननञर्थाभावान्वयइतिब्रुमत्तेरितिरासभंविनाघटोनजायतइतिनप्रयोगः प्रतिप्रस
क्ततयारासभाभावस्यघटोत्पत्त्यायभावानुयोगितावच्छेदकत्वविरहात् अथवाऽभावएवविनार्थः दण्डविना
नघटइत्यादौचविनातार्थस्याभावस्यनञर्थेघटाद्यभावेप्रयोज्यतासंबंधेनैवान्वयः अतएवरासभंविनानघ
टइत्यादयोनप्रयोगाः अतएवदंडाद्यभाववतिघटादेर्भावपिजायतइत्यायध्याहारंविनैवदंडंविनानघट
इत्यादिप्रयोगोपपत्तिः रासभंविनाघटइत्यादौचविनार्थस्याभावस्यसामानाधिकरण्यसंबंधेनघटादाव

मु॰वा॰ त्वयः दीधितिकृतापिउविनाभावोव्याप्तिरित्यत्रसाध्यंविनासाध्याभाववतीतिव्याख्यानेतत्रसम्बन्धंतेनमनुपासंसर्ग
२९ विषयाभासमानेनतदधिकरणनिष्ठत्वमेवोपात्तंनत्वविनापदार्थत्वेनाधिकरणं अभावाधिकरणपर्यन्तस्यवि
नापदार्थत्वेपिसम्बन्धाधेयत्वरूपापदार्थविवरणरूपतायाआवश्यकत्वात् नचविनापदोत्तरलुप्तसप्तम्यर्थ
एवाभाववतीतिसम्बन्धाविछिन्नइतिवाच्यम् निपातोत्तरविभक्तेर्निरर्थकत्वात् अतएवदर्शितनिपातोत्तरसा
धुतार्थाप्रथमैवेतिशाब्दिकाः पृथिव्यामेवगंधइत्यादावेवकारप्रकृतिकसम्बन्धापदाधेयतावोधकत्वमंगी।
कृतंशिरोमणिनातत्रापितस्यननिर्भरः अलभ्यात्तत्रप्रतियोगितयापृथिव्यन्यवृत्तित्वभानानुरोधेनैवकारस्यासमभि
त्वार्थकत्वंगौरवाउभपेक्षसम्राधेयत्ववाचकत्वेनलुप्तायाः सप्तम्याः कल्पनंप्रकृतेवाधेयत्वस्यसंसर्गतयैवोपपत्तौविनापदस्याका २९ नाथे

धेयतार्थकसप्तमीकल्पनंक्वकल्पनमेवएवकारस्यलेचाभावत्वपएवार्थेअन्यत्वपतदर्थस्यत्वाधेयतासंबंधत्वग-
तिनसंभवति आधेयताद्देशत्वस्यैवसंबंधत्वात् नचतदभावेनचतत्राधेयत्वाभावोनप्रतीयते अपितत्राधेयतासं-
बंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकपृथिव्यायत्वाभावश्चत्वपेयेंताष्टशप्रतियोगिताकत्वमेवऽभावेऽन्यस्यसंबंधोस्त्विति वा-
च्यं आधेयतासंबंधस्यप्रतियोगिनआधारस्यानुयोगित्वाभावेष्टत्वनियामकत्वेनाभावप्रतियोगितानवच्छेदक-
त्वात् चैत्रः पचतीत्यादौक्रमादिसंबंधस्यापदार्थत्वेपिपाककृतियानित्यादौत्ववादिपदेनविवरणात् उक्तस्य
लेसामानाधिकरण्यस्यपदेनविवरणमपिनविरोधमासादयति विवरणीयार्थस्याप्यन्यलभ्यत्वेऽपदार्थ-
तोपपत्तेरित्यलमसदावेशेन विनावातेऽहंतः पतितत्वादौविनापदार्थस्याश्रयतासंबंधेनहंतत्वेनान्वयाद्धा

ताभावविशिष्टोत्पत्तः पतितइतिशाब्दतोलभ्यते पतनेनुभवसिद्धोवातजन्यत्वाभावलाभस्त्वार्थः जन्यतायाः पदानु-
मु.वा. पस्थितत्वात्तदभावस्यतस्याहृत्यनियामकसंबंधतयातदवच्छिन्नवाताभावस्यशब्देनबोधयितुमशक्यत्वात् एवं
२७ विनागतइत्यादौपुत्रादिपदंलक्षणयापुत्रगमनादिपरंविनापदंबोध्यतदभावसमानकालीनत्वादिसंबंधेनगमनेनेति स-
मानकालीनत्वघटकंकालनिष्ठंस्वाधिकरणत्वमनवच्छिन्नंबोध्यमतोगमनादिकालेतदनधिकरणदेशावच्छे-
देनगमनाद्यभावसत्वेपिनातिप्रसंगः केचित्तुउक्तस्थलेऽसाहित्यमेवविनापदार्थः तस्यगमनादिक-
र्त्रन्वयः असाहित्यंचस्वकर्तृकसमभिव्याहृतगमनादिक्रियासमानकालीनतादृशक्रियाकर्तृत्व- २८
रूपसाहित्याभावः क्रियान्वयीस्वकर्तृकतादृशक्रियाकालीनत्वाभावएववाविनार्थः कर्तृत्वेचपुत्रादेराधे

यत्संबंधेनान्वयः विभक्तिः साधुत्वार्थिकैव: अस्तुवाआधेयत्वंद्वितीयायाःपदार्थः सप्तम्या आधेयतार्थकत्वेपिनात्र
सप्तमीप्रसक्तिः तस्याः कारकविभक्तित्वेनक्रियान्वयिस्वार्थबोधकत्वात् अतः शेषषष्ठीप्रसक्त्यातामेवोपपदविभ
क्तिर्द्वितीयाबाधतइति सर्वाह्युपपदविभक्तयः षष्ठ्यपवादिकाइत्यस्याविरोधइति विनासमानार्थकयोरंतरांतरेण
तिनिपातयोरपिदर्शितैवरीतिः एवंविनायुक्तत्तृतीयापंचमीस्थलेपिमर्यादाभिविध्यर्थकयावच्छब्दयोगेपिद्वि
तीयादृश्यते तत्रमर्यादार्थकोयावच्छब्दः आरभ्यतस्यांदशमींयावत्प्रपूजयेत्सर्वंतुराजपुत्रीमित्यादौमर्या
दासीमाकालत्रयादेशत्रयाच कालनिष्ठत्वेचतत्कालनिष्ठसमभिव्याहृतकालभावानधिकरणत्वप्रागभावाधि
करणसजातीययावत्कालवृत्तिसमभिव्याहृतक्रियानधिकरणत्वं एवंचोक्तस्थलेयावच्छब्देनदृजात्यपक्रियायाः ।

सु॰वा॰ शुक्लदशमीनिष्ठतादृशसीमात्वनिरूपकत्वं प्रत्याय्यते तावतैवार्थतः शुक्लदशम्या मर्यादात्वं लभ्यते तन्निष्ठसीमात्व
२८ निरूपकत्वं च तदहर्निवेसति कृत्स्नवमीप्रागभावानधिकरणतत्प्रागभावाधिकरणतिथिकूटव्यापकत्वं तावता षो
२८ डशानिष्ठ्याधिकरणकषोडशपूजारूपस्यैककर्मणो विधेयतया लाभप्राप्यकालः समुदाये सजातीयत्वविशेषणात् ।
पूजाया उक्तविशेषणद्वयाक्रान्तदण्डादिसमुदायाव्यापकत्वेपि न बाधः अन्वयितावच्छेदकरूपेण साजात्यस्य विवक्षणा
दुक्तस्थले च तिथिमित्यस्याध्याहारेण दशमीपदार्थतावच्छेदकस्य तिथित्वघटितत्वेन वा यावत्पदार्थान्वयितावच्छेदकत
या तिथित्वभानात् तेन रूपेण दण्डादेर्दशमीसजातीयत्वाभावात् तिथिश्चाखण्डकालविशेषरूपा न तत्वं दण्डमण्ड २८
लकालारंभायत्तगुणक्रियाप्रचयरूपः पूजायास्तावत् क्रियाहर्निवासंभवात् अत्र च प्रागभावप्रचया ॥

वत्पदार्थः द्वितीयार्थः प्रतियोगित्वमनुयोगित्वं वा तच्च तत्त्वकृत्यर्थदशम्याश्चान्वयः तावता च दशमीप्रतियोगिकप्रागभा
वलाभः तस्य च स्वप्रतियोगिप्रवृत्तित्वविशिष्टव्यापकतासंबंधेन कृज्ज्ञानोपसमभिव्याहृतक्रियायामन्वयः व्यापकत्वं च।
स्वाधिकरणतिथिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदककृज्ज्ञाविशेषणवत्त्वं स्वाधिकरणत्वं च स्वाधिकरणकृत्स्ननवमीप्रा
गभावावच्छिन्नभेदविशिष्टकालिकविशेषणतासंबंधेन एतेन कृत्स्ननवमीप्रागभाववत्प्रतियोगिकभेदस्याव्यावर्तक
तया नद्वत्स्यामावस्यभेदनिवेशो भावि कृत्स्ननवमीप्रागभावाधिकरणत्वमादाय नाप्रसिद्धिः तथा सत्यपि तत्तद्दश
मीप्रागभावाधिकरणकालस्य स्वाधिकरणकृत्स्ननवमीप्रागभावावच्छिन्नभेदवत्त्वसंबंधेन तत्तत्प्रागभावाधिक
रणत्वात्ततः नचैवमपि व्यवहितकृत्स्ननवमीप्रागभावावच्छिन्नभेदघटितसंबंधेनाव्यवहितपूर्वकृत्स्नन।

मु॰वा॰ वमीपूर्वतिथीनामपितन्नदशमीप्रागभाववत्त्वात्तदधिकरणतिथिव्यापकत्वंपूर्णायांनसंभवतीतिवाच्यं स्वावच्छिन्नकुस
२९ नवमीप्रागभावाधिकरणत्वसंबंधेनस्वावच्छिन्नभेदस्यैवप्रागभावसंबंधेनिवेशनीयत्वात्स्वाधिकरणनिष्ठाभावप्रतियो-
गितावच्छेदकत्वमपितादृशावच्छेदकत्वमपिसंबंधेनस्वावच्छिन्नस्यभेदः अतस्तादृशावच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नाभावनिवे-
शेयत्किंचिद्दशमीप्रागभावाधिकरणनिष्ठाभावप्रतियोगितामादायाप्रसिद्धिवारणायविशिष्यतत्तत्प्रागभावत्व-
पत्स्वपदार्थस्यापिसंबंधमध्येप्रवेशमतयाऽननुगमइतिनिरस्तम्देशात्तूपासीमाचकाशीतः कौशिकींयावदायाती
त्यादौतत्रकौशिक्यागमनसीमात्वंप्रत्याय्यते तच्चकाशीपूर्वकौशिकीपश्चिमदेशव्यापकगमनानधिकरण
त्वंयावत्पदेनचकौशिक्यनधिकरणकत्वेसतिकाशीपूर्वकौशिकीपश्चि (तच्चकाशीपूर्वकौशिकीपश्चिमदेश)। २९

मदेशव्यापकत्वंगमनेप्रत्याय्यते तत्रद्वितीयार्थोऽवधित्वमवधिमत्त्वंवाप्रतीचीत्वावधित्वनिष्कर्षः पूर्ववत्तस्या
यमूहनीयः अभिविध्यर्थोयावच्छब्दः कार्त्तिकामारभ्यचैत्रयावच्छीतंभवतिकाशीतः पाटलीपुत्रंयावद्दृष्टोदेवइ
त्यादौअभिविधिलक्षणमर्यादाभिव्याप्तिः एवंचप्रथमेकार्त्तिकपूर्वकालोत्तरचैत्रोत्तरकालपूर्वकालव्यापकत्वंचैत्रो
त्तरकालावृत्तित्वसहितंशीतभवनेद्वितीयेचकाशीपश्चिमदेशपूर्वपाटलिपुत्रपूर्वदेशपश्चिमव्यापकत्वेपाट
लिपुत्रपूर्वदेशावृत्तित्वसहितेदृष्टोयावच्छब्देनप्रत्याय्यते विशेषःपूर्ववत् यावच्छब्दसमानार्थकाङ्शब्दस्थलेपिद
र्शितैवरीतिरवसेयानयोगेचपंचमीसाधुः यत्तमनुप्रावर्षदित्यादौअनुशब्दार्थः कारकत्वरूपंरेतत्वं अनुर्लक्षणइत्यत्रा
कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधायकसूत्रेलक्षणपरस्यकारकरेतत्परत्वात् (अत्रकर्मप्रवचनीयेद्वितीयेत्यनुशासनोत्तराद्वितीयावोध्या)

सु·वा·
३०
30

तत्र च यत्तान्वितस्याधेयत्वरूपद्वितीयार्थस्यान्वयः हेतुतायाश्च निरूपकत्वसंबंधेन तु हीनेऽत्यनुशासने हीनपदस्यापकृष्ट
परत्वादित्याशयः वन्वयः अपत्वं वानुशब्दार्थः तत्र निरूपितत्वरूपद्वितीयार्थस्य यत्तान्वितस्यान्वयः जन्यतायाश्चाश्रय
त्वसंबंधेन तृतीये अन्वर्जुनं योद्धारऽइत्यत्रापकर्षरूपं हीनत्वमनुशब्दार्थः अर्जुनावधिकत्वं द्वितीयार्थः अवधित्वस्या
पादानतारूपत्वेपि क्रियान्वयाभावान्न पंचमीप्रसक्तिः अस्मादयं दीर्घऽइत्यादौ भवतीत्यस्याप्याहारेणैव पंचम्युपपादना
दतः षष्ठ्यपवादतानिर्वाहः वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत् मातरं प्रति साधुः यो मां प्रति स्यात् वृक्षं वृक्षं प्रति सिंचतीत्या
दौ लक्षणेत्थंभूतेत्यादिसूत्रानुशिष्टकर्मप्रवचनीयसंज्ञकः प्रत्यादिशब्दः प्रथमे परिचायकत्वरूपं लक्षणत्वं प ३०
रिचेयत्वरूपं लक्षणत्वं वा तदर्थः वृक्षप्रकाशेन विद्युद्द्योतज्ञानाद्वृक्षस्य परि ॥ ॥ ॥

चायकताद्वितीयार्थश्चाधेयत्वं निरूपितत्वं वा द्वितीये साधुत्वं प्रियकारित्वं साधुत्वघटकप्रियान्वयी संबंधः
कर्मप्रवचनीयार्थः संबंधान्वयिप्रतियोगित्वं तन्निरूपकत्वं वा द्वितीयार्थः तृतीये भागः स्वत्वाश्रयः प्रत्ययार्थः
तदन्वयी संबंधो द्वितीयार्थः इत्थं वास्मत्संबंधी यो भागः स्यादिति बोधः चतुर्थे कर्मण्येवाद्वितीयाषत्वबाधपव
व्याप्नवंते
संज्ञाप्रयोजनं प्रतिश्च निरर्थकः गृहे गृहे ऽश्वाः इत्यादाविव व्यापकताया द्विरुक्तिबललभ्यत्वात् प्रतिशब्दस्य व्याप
कतार्थकत्वे उक्तार्थकतया गृहे ऽश्वा इत्यादाविव द्विरुक्तिरेव न स्यात् न च प्रतिशब्दस्यापि व्यापकतार्थकत्वे प्रतिदि
नमधीते इत्यादौ लक्षणेत्थं वृत्तं वृत्तं सिंचतीत्यादौ द्विरुक्तेरपि प्रसक्ते संभेदे नान्यतरवैयर्थ्यमिति न्यायात् द्व।
योरेव व्यापकताबोधकत्वमवर्जनीयमिति वाच्यं प्रतिमासमित्यादावव्ययीभावे प्रथमातिरिक्तविभ

मु॰वा॰
३१
31

क्तेः साधुत्वेन प्रतिशब्देन मासान्वितव्यापकत्वं क्रियायां बोध्यते विभक्तिः साधुत्वार्थो हि तं हि तं सिञ्चतीत्यत्र सेके द्वि-
तीयार्थकर्मत्वावरुद्धप्रकृत्यर्थविशेषितव्यापकताबोधयितुं न शक्यते एकविशेषणत्वेनोपस्थितस्यान्यत्र वि-
शेषणत्वे व्युत्पत्तिविरोधात् कर्मत्वसंबंधस्यैव व्यापकताघटकत्वेन स्वीकरणीयतया हि तत्त्वनियामकतया
तस्य तथात्वासंभवाच्च न च स्यसेककर्मत्वे आश्रयतासंबंधघटितव्यापकताप्रत्यायनमपि न युज्यते प्रकृत्यर्थ-
योरंतरा नञर्थातिरिक्तभानस्य व्युत्पत्तिविरुद्धत्वात् नामूकस्येनरोत्पत्तेः नानुपमर्द्यमाउर्भावादित्या-
दौ नञर्थमात्रस्य पंचम्यर्थहेतुतायां विशेषणत्वेन प्रकृत्यर्थस्य च विशेष्यत्वेनान्वयात् तस्मात्प्रतीतिर्निरर्थका ३१
एव

हिरुक्त्यन्वयतात्पर्यबलाच्च सेचनकर्मत्वे वृक्षादेर्व्यापकत्वं संसर्गतयैव भासते यदि च वृक्षं प्रति षिंचतीत्या
दावुपसर्गस्य प्रकृतेर्वाच्यो द्योतो वा कश्चिदन्योऽर्थस्तदाऽस्तु स एवात्रापि तदर्थः अत एव तस्यैवास्यापि प्रतिश
ब्दस्य प्रयोगो नानर्थकः वस्तुतोनर्थकयोः कर्मप्रवचनीयाधिपरिशब्दयोः प्रयोगवत्तादृशा प्रतेरपि प्रयोग
स्य प्रयोजनांतरानुपपत्तिश्चिंत्या अतेर्यत्र व्यापकतार्थकत्वं तत्र प्रतिवृक्षं सिंचतीत्यव्ययीभावसमास एव नियतः
तदर्थकाव्ययस्याव्ययीभावसमासविधेर्विभाषाधिकारीयतया विरहेण नित्यत्वात् अतो वीप्सया प्रतिवृक्षं सिंचती
तिवत् वृक्षं प्रतिसिंचतीति न प्रयोगः यत्र व्यापकत्वार्थकेनाव्ययेनाव्ययीभावसमासस्तदन्तरं सर्वत्र प्रथमावि
भक्तिरेव नतूपकुंभे गच्छतीतिवत् प्रतिगृहेऽवा इत्यादिरपि प्रयोगाः उक्तप्रक्यानत्र प्रतिनाऽश्वादेर्गृहादिव्या

मु॰ वा॰ पकतायाबोधयितुमशक्यत्वात् तदाधारत्वादिरूपसंसर्गस्यापर्यै च समासार्थस्य गृहादिव्यापकत्वस्याश्रयता।
३२ संबंधेन तदर्थस्य व्यापकत्वरूपधर्मिणो वाऽभेदेनान्वये मेयत्वे घटः घटह्नौ घट इत्यादिप्रयोगवारणाय क
32 ल्यायाः सप्तम्यर्थाधारतया आश्रयत्वादिसंबंधेन प्रकृत्यर्थानन्वयमुत्पत्तेविरोधात् उपक्रमे निधे
ह्रि उपक्रमोदागत उपक्रमेन कृते इत्यादौ चाविवक्षितस्याधारत्वापादनत्वकारणत्वकर्तृत्वादौ क्रमसमीपा
देराधेयतासंबंधेनान्वयस्य व्याधेयत्वादौ निरूपितत्वसंबंधेन तदन्वयस्यवाबाधेन कथमिद्युत्पत्तिविरोध
इति उपपद्यते एव तथा प्रयोगा इति ध्येयं त्वां च माचांतरे इत्यादौ चांतरायुक्ते द्वितीयाया निरूपितत्वमर्थः। ३२
तस्यांतरापदार्थतावच्छेदकमध्यत्वेनान्वयः एवमन्यत्रापि तदर्थस्तु तदिशास्वयं परिच्छेद्यः कारकविभक्ति

तृपत्ततीयायाः क्रियान्वयिकर्तृत्वंकरणत्वंचार्थः कर्तृकरणयोस्तृतीयेत्यनुशासनात् कर्तृत्वंचमुख्यंक्रियानुकू
लकृतिरेवसाचाकर्त्राख्यातसमभिव्याहृतेचैत्रः पचतीत्यादौक्रियाविशेष्यतयाख्यातेनप्रत्याय्यतेचैत्रेणपच्यतेशा।
प्यतइत्यादिकर्मभावाख्यातस्थलेचक्रियायांविशेषणतयातृतीययाप्रत्याय्यते यत्र तत्राख्यातार्थएवकृतिः तृ
तीयार्थस्याधेयत्वं तस्यचाख्यातार्थकृतिविशेषणतयान्वयः कृतेश्चक्रियाविशेषणतयातथाकृतिबोधने।
चात्मनेपदरूपस्याख्यातस्ययागादिसमभिव्याहारस्थानमपेक्षितं पचतिपचतेइत्यादौतथाकृतस्याबोधात् चैत्रे
णज्ञायतेगम्यतइत्यादौतृतीयायाश्चाधेयतार्थकत्वंक्लृप्तमेवेतिनतत्कल्पनमधिकमिति तत्रचैत्रेणपक्वमित्यादौतृ
तीयायाः कृत्यर्थकताश्चावश्यकीतत्रकृत्यर्थकाख्यातविरहात् कृतश्चकर्तृकर्मवाचकत्वेनकृत्यर्थकताविरहा।

खु॰वा॰ त् यदि च कर्तृकृतः कृतावेव शक्तिर्न तु विशिष्टे ज्ञाताइत्यादौ आश्रयार्थकतायाः कृतः कृत्प्रत्ययात्तत्र कृ
३२ तत्वयादेव कर्तृलाभसंभवादित्युच्यते तथापि कर्मकृतः कृत्यर्थकत्वमप्रसक्तमेव कृत्प्रत्ययस्य कचित्कर्तृ
बोधकत्वेपि चैत्रेण पाच्यः चैत्रेणाउप्यच ओदनः चैत्रेणौदनस्य पाक इत्यादौ कृतौ न कृतिबोधकत्वमिति त
त्र कृतिबोधानुरोधेन तृतीयायाः कृतिवाचकत्वमावश्यकमेव एवं च चैत्रेण पच्यत इत्यादावपि
तृतीययैव कृतिर्बोध्यते तत्र चैत्रादेः संबंध एवाधेयत्वमित्यत एव निर्वाहे कृतावाधेयत्वस्य विशेषण
तयाभानोपगमस्यानुचितत्वात् तथा सति तत्संसर्गस्यापि विषयताकल्पनाधिक्यात् तादृशवाक्य ३२
ज्ञानघटितशाब्दसामग्र्यामधिकेकोपस्थितिनिवेशेन च गौरवात् अथ तत्र कृतेस्तृतीयार्थ ॥

तोपगमे चैत्रेण पच्यते न मैत्रेणेत्यादौ तत्तदीयांतार्थमैत्रीयकृतेरभावः पाकेऽन्वेतीत्युपेयं तस्याश्च समवायसंबंधावच्छि
न्नाभावो मैत्रकर्तृकपाकेपीत्यतिप्रसंगः जन्यतायाश्च वृत्त्यनियामकतया तत्संबंधावच्छिन्नाभावः प्रसिध्यत्येव न
मैत्रकर्तृकपाककर्मत्वाभावस्य कर्मणि तंडुलादौ प्रतीतिश्च कर्मवाचकपदासमभिव्याहारस्थले दुर्वचेदा आधेयत्व
स्य तत्तदीयार्थत्वे वाधेयत्वस्याभावबोधप्यवकृतानुपेयते न च तथा सति चैत्रमैत्रोभयकर्तृकपाकस्थले चैत्रीयपाक
कृतौ मैत्रवृत्तित्वाभावसत्त्वात् मैत्रेण न पच्यत इति प्रयोगापत्तिरिति वाच्यं मैत्रेण न पच्यत इत्यतो वर्तमानपाका
नुकूलकृतित्वावच्छेदेन मैत्रवृत्तित्वाभावबोधनादुक्तस्थले च तादृशकृतित्वसामानाधिकरण्येन मैत्रवृत्तित्वसत्त्वात्ता
दृशवाक्याप्रामाण्यात् वर्तमानत्वस्य कृतिविशेषणतया चैत्रेण पक्ष्यते पच्यते च न तु पच्यत इत्युपपद्यते कि

सु·वा· याविशेषस्तत्थात्वाद्यदामैत्रेणस्यक्रियतेनतत्पच्यतेतदामैत्रेणानपच्यतइतिप्रयोगस्य नचाख्यातेनकालस्य
३४ कृतिविशेषणतयाबोधनात् कालविशेषितकृतित्वस्यान्वयितावच्छेदकतयातदवच्छेदेनतन्नाऽभावःशक्य
तेबोधयितुंनतुकालक्रियोभयविशेषितकृतित्वावच्छेदेनकर्मप्रत्ययस्थलेक्रियायाःकृतिविशेषणत्वाभावेन
34 तद्घटितधर्मस्यान्वयितावच्छेदकत्वाभावादितिवाच्यं क्रियाविशेषघटितधर्मस्यान्वयितानवच्छेदकत्वेपि
तदवच्छिन्नत्वविशिष्टविशेषणतायाअभावसंसर्गतयाभानसंभवेनसामंजस्यात् नचान्वयिताव
च्छेदकावच्छिन्नत्वमेवविशेषणसंबंधेभासतइतिनियमः तथासतिपारदिपच्यतिसमवदाइत्या ३४
दौसमवदप्रष्ठोत्पत्तित्वादेः शरद्वृत्तित्वाद्यन्वयिता ॥ ॥ ॥

मवच्छेदकतयाऽऽख्यातार्थप्रतिपाद्यतावच्छेदकपुष्पोत्पत्तित्वाद्यवच्छेदेन शारदवृत्तित्वाद्यन्वये बाधादवच्छेदकावच्छेदेना-
न्वयानुपपत्तेः रत्वयितावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रेण च तदन्वयोपगमे शरदि पुष्प्यन्ति सप्तच्छदाः शरदि पु-
ष्प्यन्ति पंचकाद्यन्यविशेषणप्रयोगापत्तेः यदि च तत्र शारत्संबंधः सप्तच्छदविशेषणतया भासते तेन पुराख्यातार्थे।
धात्वमात्रार्थैवापुष्पोत्पत्तौ अत एव तत्र कारकविभक्तिरूपसप्तम्या अनुपपत्त्या कालरूपविशेषणपदोत्तरं सा।
नेयेण सप्तमी शार्ववर्मणानुशिष्यपवं च क्रियानिमित्तत्वरूपकारकत्वगर्भकर्तृत्वस्याख्यातार्थत्वे पुष्पोत्पत्ते।
निमित्तत्वरूपाख्यातार्थस्य विशिष्टान्वयानुरोधेन शारत्संबंधेऽप्यन्वय उपगन्तव्यः कारकत्वस्याख्याताद्या।
र्थत्वानुपगमेऽपि शीतलं सरोवगाहते निदाघडः स्वंब्रयैतीत्यादाविवोद्देश्यविधेयभावमहिषोद्देश्यविशे

मु॰वा॰ षणधारत्संबंधेविधेयभक्तपृष्योत्पत्तोः   प्रयोज्यप्रयोजकभावस्यसंबंधमर्यादयाभानमौत्सर्गिकमितिचेंपका
३५ दिपृष्योत्पत्तौधारत्संबंधनिमित्तकत्वाभावान्नोक्तातिप्रसंगइत्यस्यलेऽवच्छेदकावच्छेदेनान्वयाभानमौत्सर्गिक
35 पिवनैपियत्नेऽभ्युपेयते तथापिदर्शिततनियमोनप्रामाणिकः नचतादृशनियमाभावेऽन्दमवनेमैचैत्रेणवपत्तनेते
मनमित्यत्रैनवनाधिकरणकत्वेमनपाकत्वेनरूपेणशब्दात्माकानुपस्थितमानदवच्छिन्नेमैत्रात्मसमवेतभवि
ष्यत्कृतिविषयत्वस्यावच्छेदबोधासंभवकथनंदीधितिकृतोविरुध्येतेतिवाच्यम्   अवच्छेदकावच्छेदेनवि
शिष्टबुद्धौधर्मिणिविशेषणतयाभासमानमेवरूपंविशेषणेवच्छिन्नत्वसंबंधेनविशेषणमिन्ना ३५
न्वयेनतेषांतदभिधानात्   विशेषणसंबंधेनतदवच्छिन्नत्वमेव ॥ ॥ ॥

तदवच्छेदेनविशिष्टबुद्धौभासतेऽस्त्वपगमेशाब्दानुपस्थितत्वरूपावच्छेदेनविशेषणान्वयेबाधकाभावात् नचावच्छे।
दकावच्छिन्नत्वस्यावच्छेदकावच्छेदेनबुद्धौविशेषणांशेभानमसंभवइतिकिंपटोद्रव्यमित्यादौघटत्वाद्यवच्छेदेनद्रव्य
त्वादिमत्त्वबुद्धौद्रव्यत्वादिविशेषणस्यस्वरूपतएवभानादितिवाच्यं तादृशशाब्दबोधेद्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नस्यैवाभे
दसंबंधेनविशेषणत्वात् घटत्वादिविशिष्टेद्रव्यत्वादिविशेषणकतादृशप्रमत्वेऽवच्छेदकावच्छिन्नत्वभानानुपप
गमेस्तत्तिविरहात् तथाचचैत्रेणनपच्यतइत्यादौपाकादिकृतित्वस्यान्वयितानवच्छेदकत्वेप्यर्थलभ्यतादृशधर्माव
च्छिन्नत्वस्यसंसर्गांशेभानंनिराबाधमेवेतिचेत् चैत्रेणनपक्वमित्यादौकृतौचैत्रादिवृत्तित्वाभावबोधासंभवेनकृतिज
न्यत्वस्यतृतीयार्थतांस्वीकृत्यक्रियायांचैत्रादिकृतिजन्यत्वाभावबोधस्यावश्यकत्वमुपगंतव्यतयाचैत्रेणनपच्यतेइत्यादावपि।

कु·वा·
३८
36

तत्रतद्बोधोपगमेनसामंजस्यात् नचपदार्थैत्रः सुप्तस्तदाचैत्रेणापक्षतेनतन्नपच्यत इतिप्रयोगानुपपत्तिः चैत्रवृ
त्तिवर्तमानकृतेरप्रसिध्यातादृशाकृतिजन्यत्वाभावप्रत्यायनासंभवाद्वर्तमानत्वाविशेषिततदीयकृतिजन्य
त्वाभावस्यचबाधितत्वादितिवाच्यं प्राख्यातार्थवर्तमानत्वादेर्नञसमभिव्याहारस्थलेऽभावांशेपवान्वयस्यव्युत्पन्न
त्वात् प्रसमध्याविनष्टघटंनपश्यतित्यादौतादृशघटकर्मकवर्तमानदर्शनाद्यप्रसिध्याऽन्वयबोधानुपपत्तेः प्र
कृतेचवर्तमानमैत्रीयकृत्यप्रसिद्धावपिप्रवर्तमानकालावच्छिन्नजन्यत्वाभावस्यैवपाकेप्रतीत्यासामंजस्यात् पा
कत्वाद्यवच्छेदेनेवमैत्रादिकर्तृकत्वाभावबोधोपगमान्मैत्रादिकर्तृकपाकादिदशायांत्र्यकर्तृकपाकेमैत्रादिक
र्तृकत्वाभावसत्वेपिनपच्यतेमैत्रेणेत्यादयोनप्रयोगाः यत्रमैत्रेणौदनःपच्यतेनतत्तेमनंनतत्रमैत्रेणनपच्यतेतेमनमि ३६ त्यादिप्रयोगाति

र्वोद्धापत्तेर्मनपाकत्वावच्छेदेनैवाभावान्वयउपगम्यते नतुशुद्धपाकत्वावच्छेदेनबाधितत्वात् यथा च तेनरू-
पेणशब्दादनुपस्थितावपितदवच्छेदेनान्वयबोधनिर्वाहस्तथोपपादितमाधेयत्वस्यतृतीयार्थत्ववादिनैवघटेन
नपच्यते इत्यादयः प्रयोगा आकाशंनपश्यतीत्यादिप्रयोगसमानयोगक्षेमा एवमंतव्याः अचेतनस्यस्वकाष्ठस्था-
ल्यादेरपिकर्तृत्वविवक्षयाकाष्ठंपचतिस्थालीपचतीत्यादिवत् काष्ठेनपच्यतेस्थाल्यापच्यते इतिप्रयोगानत्वव्या-
पाररूपेकर्तृत्वेतज्जन्यत्वरूपेसकर्तृकत्वेवातृतीयायालक्षणा एवं चैत्रेणज्ञायते इष्यते गम्यते इत्यादौ आश्रयत्व-
रूपेकर्तृत्वे आधेयत्वरूपेकर्तृमत्त्वेवानइष्यते घटेनेत्यादौ प्रतियोगित्वरूपेकर्तृत्वेऽनुयोगित्वरूपेकर्तृमत्त्वे-
वालक्षणा कर्तृपदमपिव्यापारादिमत्यचेतनादौभाक्तमेव अचेतनादौस्वरसतः कर्तृपदाप्रयोगात् अतएव

सु·वा· चकृधातोर्यत्नवाचकत्वे नचयत्नवतएवकर्तृपदार्थकर्तृकरणयोरित्यादौकर्तृपदस्यमुख्यार्थत्यागेयुक्तिविरहात्
३७ अचेतननकाष्ठादिवाचकपदयोगेकर्तृप्रत्ययानुपपत्तिरितिवाच्यं तत्रस्यकर्तृपदस्यस्वतंत्रःकर्त्तेतिसूत्रकृत्परिभाषि
तकर्तृपरत्वात् अन्यथातत्प्रणयनवैयर्थ्यप्रसंगात् स्वतंत्रत्वंचकारकांतरानधीनत्वेसतिकारकत्वंपुरुषव्यापारा
धीनक्रियानुकूलव्यापारवत्तामेवकाष्ठादीनामन्यव्यापारानधीनक्रियानुकूलव्यापारवत्त्वलक्षणस्वातंत्र्यस्यकाष्ठंप
चतीत्यादौविवक्षयाकाष्ठादेःकर्तृत्वे नचस्वातंत्र्यविवक्षणेपिस्वातंत्र्यस्यवास्तविकस्याभावात्तद्बोधकविभक्तीना
मप्रामाण्यंदुर्वारमितिवाच्यं समभिव्याहृततत्क्रियाकारकांतरव्यापारानधीनतत्क्रियानुकूलव्यापारस्यैवतत्क्रि २८
यावाचकपदसमभिव्याहृतविभक्त्यर्थत्वात् अनधीनांतविशेषणप्रयोजनंतुचैत्रःकाष्ठैःस्थाल्यांपचतीत्या ।।

दिस्थले चैत्रकाष्ठस्थाल्यः पचंतीत्यादिप्रयोगापत्तिवारणं यत्र चैत्रः पचति काष्ठं पचतीत्यादौ समभिव्याहृतका
रकांतराप्रसिद्धिस्तत्रानधीनांतविशेषणं न प्रतीयत एव तन्निर्वाहकस्थलकारादेः स्वतंत्रशब्दांतरकल्पनात् विशिष्टप्रा
प्तितो विशेषणांशाविषयकबोधानुदयात् न चैवं चैत्रो मैत्रेण पाचयतीत्यादौ हेतुकर्तृप्रत्ययस्थले कर्त्तरितृतीयानुपपत्तिः
कर्तृव्यापारस्य समभिव्याहृतहेतुव्यापाराधीनत्वादिति वाच्यं तत्र ण्यंतप्रतिपाद्यपाचनादिक्रियायामेव हेतोः का
रकतया स्वतंत्रकर्तृव्यापारस्य पच्यादिक्रियाकारकव्यापारानधीनत्वात् स्वतंत्रं प्रयुंजानस्य प्रैषो व्यापारस्तंडुलक्र
यणादिवत् पाकादावन्यथासिद्धतया न कारणमिति पाकादिप्रयोजकव्यापारवत्वेपि तस्य क्रियाकारक
त्वविरहात् यतः कारणत्वगर्भमेव कारकत्वं न तु परंपरासाधारणप्रयोजकत्वं परंपरासाधारणप्रयो॥

सु॰वा॰ १८ गर्भेम् अतएव चैत्रेण मैत्रः पाचयतीत्यत्र मैत्रः पचतीति न प्रयोगः नच पंचभिर्हलैः कर्षति गृहीत्यत्र भूविलेखा-
नानुपहृष्यादिक्रियायां स्वतंत्रकर्तृत्वम् इति भुजः प्रयुंजानस्य पुंसो गृहहिरण्यो व्यापारस्य दर्शितयुक्त्या लकारादिनाऽ
भिधानासंभव इति कर्षतीति न स्यात् कर्षयतीत्येव वक्तव्यमिति वाच्यं तत्र कृषेः प्रतिविधार्थत्वात् उक्तं च याज-
कायजंतीति यजिर्हविः प्रक्षेपार्थः पंचभिर्हलैः कर्षतीति कृषिः प्रतिविधानार्थ इति यजेर्देवतोद्देशपद्रव्यत्या-
गात्मके व्यापारविशेषरूपार्थे मुख्यत्वतया तत्र च यजमानस्यैव कर्तृत्वं तया हविः प्रक्षेपरूपफलस्यार्थपरत्वं दर्शि।
तेन तत्र चर्त्विजामेव स्वातंत्र्यं होतेत्यत्रापि हविः प्रक्षेप एव हुधातोरर्थः नतु तादृशफलावच्छिन्नसं- १८
गः तथा सति ऋत्विजस्तत्र स्वतंत्रकर्तृताविरहेण होतृपदेन प्रतिपादनासंभवात् धात्वर्थतावच्छेदकफलकर्तृ

त्वमेव कर्तृप्रत्ययेन बोध्यत इति चालितजिह्वोत्थव्यवहारो न पश्यति अतः प्रतिग्रहीतृव्यापारेण स्वत्वजनकस्तथा स।
ति तत्र दातृव्यवहारापत्तेरिति तज्जीस्वतवादिनः अथ चैत्रेण मैत्रेण पाच्यते इत्यादौ स्वतंत्रव्यापारस्य हेतुकर्तृव्या।
पाराधीनत्वेऽपि दर्शितरीत्या तस्य स्वतंत्रकर्तृत्वनिर्वाहस्तथापि तद्वाचकपदोत्तरं कर्तृकरणयोस्तृतीयेत्यनेन न
तृतीयानुपपत्तिः कर्तृत्वस्य णिच्प्रत्ययेनाभिधानात् तादृशस्वतन्त्रस्य चानभिहिताधिकारीयत्वात् इति चेन्न।
स्वकर्तृत्वनिर्वाहकत्वसंबंधेन पाकाद्यन्वयिनो हेतुकर्तृव्यापारस्य णिजर्थत्वेन स्वतंत्रकर्तृत्वस्य णिचानभिधा
नात् कर्तृत्वरूपफलावच्छिन्नस्य तादृशव्यापारस्य णिजर्थतामतेऽपि आश्रयोपरक्तस्य कर्तृत्वसामान्यतोभाना
निर्वाहेणाकर्त्तरणभिधानात्तृतीयोपपत्तिः आख्यातस्य धर्म्मवाचकत्वेऽपि कृतिविशिष्टबोधकत्वरूपस्य कर्त्रभिधा

मु·वा· तस्मात्तत्वात् चैत्रः पचतीत्यादौ न त्वया नैवं प्रश्नविशेषविशेष्यतयाकृतिविवक्षया चैत्रेण पचतीति स्यादिति
३९ वाच्यं आश्रयातिरिक्ताश्रयविशेषणतयाकृतिबोधनस्यैव कर्तृविधानरूपत्वात् तथा तदभिधाने च लक्षा।
39 तद्धितसमासानामेव प्रत्ययवत्तैरेवानभिधानं ह्यभिहितताविहन्तं इदं त्वत्र वक्तव्यं यद्यपि स्वतन्त्रव्यापारमात्रपरत्वे तो
यादेरनुशासनं तथापि लाघवात् कृतिरूप एव कर्तृत्वे तृतीयादेः शक्ति प्रचेतन व्यापारे निरूढलक्षणैवानुशा
सनस्यानादितात्पर्यमात्रग्राहकत्वात् लाघवसहकृतस्यैव चनादृशतात्पर्यस्य शक्तिकल्पकत्वात् व्यापारे।
तत्त्वेपि गौरवेणाशक्त्यसिद्धेः एवं च कर्तृत्वरूपकृतिबोधस्थले कारकान्तरव्यापारानधीनत्वं प्रतीय ३९
ते न त्वंतर्भावेण शक्तिकल्पने मानाभावः व्यापारलाक्षणिकेन कर्तृप्रत्ययेन लक्षणया तदंतर्भावेन व्या

पारबोधनादेवपूर्वोक्तातिप्रसंगवारणात् अन्यथातदंतर्भावेणकृतिशक्त्यावपितादृशातिप्रसंगस्यदुर्वारत्वा
दितिघटोजायतेओदनःसिध्यतीत्यादौसत्कार्यवादविद्वेषिणांनैयायिकानांकारकत्वेकर्तृत्वेचघटौदनादेर्यथा
श्रुतसूत्रानुसारेणदुरुपपादमेव मुख्यंचक्रियाकर्तृत्वंनक्रियानुकूलकृतिमात्रंपकक्रियाविषयककृतिनो
घन्नांतरीयकः क्रियांतरनिर्वाहकस्तत्कृतिमतस्तत्क्रियाकर्तृत्वाभावात् अतएवतत्रमत्रोभूतेननतन्मयाकृतमि
तिव्यपदेशश्चेतितत्क्रियाकारकत्वेसतितद्विषयिकायाकृतिस्तत्कर्तृत्वं अन्योद्देशेननाराचत्तेपाद्यत्रब्राह्म
णवधस्तत्रमरणानुकूलस्यनाराचक्षेपरूपव्यापारस्यकृतिविषयत्वेपिब्राह्मणमरणानुकूलव्यापारत्वेनतस्या
नभिसंहितत्वात् तेनरूपेणकृतिविषयत्वंनतादृशव्यापारस्येतिब्राह्मणवधत्वविशिष्टकर्तृत्वंनतादृशव्यापारकर्तृ

मु॰वा॰ ५० रितिनतस्यसंसृष्टप्रायश्चित्तं विशिष्टकर्तृताया एव संसृष्टप्रायश्चित्तप्रयोजकत्वात् अत एव संसृष्टप्रायश्चित्तप्र-
योजकस्यकर्तृव्यापारस्यलक्षणाभिप्रायेण हिंसालक्षणे मणिकृतो मरणोद्देशेनानुष्ठीयमानत्वादृष्टद्वारकत्ववि
शेषणयोरुपादानमितिमिश्राभिधानसंगतिः मरणोद्देशेनानुष्ठीयमानस्यव्यापारस्यावश्यंमरणानुकूल
व्यापारत्वेनप्रतिसंधानत्वात्तादृशरूपेणकृतिविषयत्वमितितद्विशेषणवतोव्यापारस्यनियमेनलक्षणत्वा-
त् तद्रूपस्यचालक्षणत्वनियमात् अथमरणोद्देशेनानुष्ठितस्यापिव्यापारस्ययत्रखड्गाभिघातत्वा-
दिनैवेष्टसाधनत्वकृतिसाध्यत्वधीविषयता नतुमरणानुकूलत्वविशेषिततद्रूपेणतत्रनमरणानु ५०
कूलत्वविशिष्टविषयिणीकृतिरितितादृशव्यापारकर्तुर्नैवधत्वविशि ॥ ॥ ॥

ष्टकर्तृत्वमितिकथमुक्तविशेषणस्यविशिष्टकर्तृतानिर्वाहकत्वंयदिचमरणोद्देशेनानुष्ठीयमानत्वस्यमरणानुकूल
त्वेनकृतिविषयत्वमेवार्थउपेयेयतेतदाव्यापारेतादृशविशेषणस्यतत्कर्तरिविशिष्टकर्तृतानिर्वाहकत्वेपिउक्तस्थले
खड्गाभिघातादौतादृशफलतृणाद्याभिउर्वीरैवतत्रसंपूर्णप्रायश्चित्तस्यनिर्वाहतयाफलतत्तायाआवेश्यकत्वात् नच
विशेषणाभूतफलनिष्ठोद्देश्यताख्यविषयतानिरूपकत्वेसतिव्यापारनिष्ठसाध्यतारूपविषयतानिरूपकत्वमेव
विशिष्टविषयकत्वंकृतेरित्युपदर्शितस्थलेऽनुकूलतासंबंधेनमरणवैशिष्ट्यस्यसाध्यतारूपकृतिविषय
तावच्छेदकत्वविरहेपिनविशिष्टकर्तृत्वानिर्वाहइतिमरणोद्देशेनानुष्ठीयमानत्वत्वस्यमरणकामनाथी
नकृतिविषयत्वरूपत्वेनैवेतिवाच्यं ब्राह्मणोनहन्यादित्यादौधात्वर्थतावच्छेदकस्यमरणस्यचोद्देश्यकत्वसंबंधे

कु॰वा॰ नह्यत्तावन्वयसंभवएवनिरुक्तविशिष्टकर्त्तृकत्वस्यनिषेधविधिविषयत्वसंभवात् व्यापारविशेषणतयोपस्थिता
४१ स्यचतस्यह्युक्तसंशेविशेविशेषणतयाऽन्वयस्यव्युत्पत्तिविरुद्धत्वात् अथमरणोपलक्षितव्यापारकर्त्तृत्वस्यतादृश
निषेधविषयत्वेपिनक्षतिः अन्योद्देशेननाशाचरितस्यापिब्राह्मणमरणोपधायकस्यनरकसाधनत्वात् परंत्वम
रणाद्रूपधायश्छिन्नविधेरेवतदविषयकत्वमुपपादनीयम् तच्चमरणोद्देशेनतदनुकूलव्यापारकर्त्तृतायाबोधकस्य
शब्दस्यतद्विधानेनभावएवोपपद्यतइतिचेत् एवमपिब्राह्मणमरणकानयायत्रतन्मरणानुकूलव्यापारानुष्ठा
नमपितत्फलांनरकामनाधीनतन्मरणानुकूलव्यापारत्वप्रकारकचिकीर्षयातदनुष्ठितंतत्रव्याप्तिरेतन्मतेऽव्या ४१
रेव तत्रापिसंसर्गस्यैवप्रायश्चित्तस्याचरणंलक्षतोपगमासंभवादिति मैवं यत्रह्रिमरणानुकूलव्यापारत्वेनकृति सा

यागादिधीस्तत्रैव यत्नव्यापारविशेषत्वेनैव तद्धीस्तत्त्वापि मरणरूपफलकामनाधीनव्यापारविषयिणी कृतिर्मरणा
नुकूलत्वेन व्यापारमवगाहते कृतेः कामनाविषयफलोपरागेणोपायविषयतोपगमात् विश्टं खलु फलभावेनोपग
मेयं यत्र तत्रेत्यभिकामनया भोजनं फलं न तु कामनयावगमनं ऽप्यवगाहमाना समूहालंबनकृतिस्तत्र तन्मयेगमनं करोती
तिव्यवहारापत्तेः उपायांशे फलस्यानुकूलत्वं संबंधः प्रकारो वेत्यस्मिन्देतत् एवं च मरणावच्छिन्नव्यापारविषयक
त्वमुभयत्रैव कृतेरिति विशेषणावच्छिन्नविषयककृतिमत्त्वरूपं विशिष्टकर्तृत्वमुभयस्थलेपवगनिष्प्रत्यूहं मरणोद्देश्ये
नानुष्ठीयमानत्वमपि मरणानुकूलत्वोपरागेण कृतिविषयत्वरूपमेव लक्षणघटकमिति न काचिदनुपपत्तिः यद्यप्य
दृष्टद्वारा पाकाद्यनुकूलकृतिमतोपि न पाकादिकर्तृत्वमिति तत्कर्तृत्वघटककृतिनिष्ठतदनुकूलत्वमेवादृष्टाद्वा

मु॰वा॰ रकत्वमपेक्षितं न तु क्रियानिष्ठफलानुकूलत्वे ऽदृष्टाद्वारकत्वमप्यपेक्षितमिति व्यापारनिष्ठमरणानुकूलत्वेऽदृष्टाद्वा
७२ रकत्वरूपमणिकारोक्तविशेषणस्य न कर्तृताघटकत्वं तथापि प्रतुश्रीयमानत्वप्रविष्टकतावेवादृष्टाद्वारकमरणा
७२ नुकूलत्वं विवक्षितं विशिष्टकर्तृत्वं च अदृष्टाद्वारकत्वविशेषितमरणानुकूलत्वेन कृतिविशेषणेन घटितमितिमि
श्राशयः तथा चैतन्मते पर्यवसितं हिंसात्वं प्रवृत्तिनिमित्तमरणरूपफलावच्छिन्नव्यापारत्वमेव न हिंस्यादित्यादेः फ
लविशिष्टस्वनिरूपितकर्तृत्वसंबंधेन हिंसाद्यर्थस्यानिष्टविशेषसाधनत्वं प्रतीयते श्येनस्य हिंसाद्यर्थत्वेऽपि न
तस्य तादृशाकारणतावच्छेदकसंबंधेन क्वचिदपि सत्त्वं तत्कर्तुरदृष्टाद्वारकानुकूलताघटितफलकर्तृत्वविरहेण विशि
ष्टकर्तृत्वादिति तानिष्टविशेषं प्रति हिंसात्वेन साधनत्वमिति न क्रियायां विध्यर्थान्वयमतेऽपि श्येनविशिष्टविध्यर्थवाधः वस्तु ७२ नःश्येनाउ

कूलकृतेर्मरणप्रयोजकत्वमेव न तु मरणकारणत्वमन्यथासिद्धत्वात् मरणोपलक्षितात्मकर्तृकत्वज्ञाभिधा-
नादिरूपवैरिवधं प्रत्येव हेतुतायावेदनबोधितत्वात् क्रियाजन्यकार्यैन तु क्रियानुकूलकृतिहेतुतानियमेऽपि व-
ज्ञाभिधानादावेव श्येने न कृतेर्हेतुत्वात् एवं चानिष्टविशेषफलजनकतावच्छेदकप्रत्यासत्तिप्रविष्टमरणानुकू-
लत्वं मरणजनकत्वमेव न तु प्रयोजकमतोऽदृष्टद्वारकत्वेन तत्र प्रवेशनीयमकारणत्वेपर्यन्तनिवेशलाभाये-
व तदुपादाने यदि च विशिष्टान्वयपरतायावेदस्यौत्सर्गिकत्वेन वधसाधनताबोधकश्रुत्याविशेषणीभूता-
मरणसाधनतापि श्येनस्य प्रमीयते तदापि श्येनानुकूलकृतेर्मरणसाधनत्वमप्रामाणिकमेव क्रियाजन-
ककृतेस्तज्जन्यजनकतानियमस्याप्रामाणिकत्वात् अथामोद्देशेन नाशावत्तेपकर्तृर्विशिष्टविषयककृतिमत्त्व

श्रु॰वा॰ चदितविशिष्टकर्तृत्वाविरहेपि यथाऽर्हं वयजन्यं पापं प्रायश्चित्तं च तथा श्येनकर्तुर्विशिष्टाकर्तृत्वेपि पापाईस्याव
श्यकत्वाद्बलवदनिष्टानुबंधित्वबाधोऽर्वारस्वेति चेन्न अकामकृतेप्यर्हं प्रायश्चित्तश्रवणेन मरणावच्छिन्नव्यापारस्य
४३ विषयतामनंतर्भाव्याविशिष्टजनककृतिमत्वसंबंधेन कृतपापेस्वतंत्रहेतुताकल्पनात् तद्बलेन विशिष्टाकर्तुः श्ये
43 नकर्तुर्हिंसाजन्यपापानुसक्तेः नचलाघवेन मरणोपलक्षितव्यापारजनकत्वमेव प्रत्यासत्तिमध्ये निविशतामिति वाच्यं
श्रुतार्थबाधापादकलाघवस्याप्रयोजकत्वात् वेदस्थले विशिष्टान्वयस्यौत्सर्गिकत्वेपि श्येनस्य मरणजनकत्वे विध्यर्थ
बाधप्रसंगेन मरणं प्रति श्येनस्यान्यथासिद्धतापत्त्योपगंतव्यतया तस्य जनकतागर्भहिंसस्पर्शतावच्छेदकरूपस्य तथापि सुपपादत्वाच्च नचयदि ४३
स्वर्गाभिधानतज्जनकादृष्टव्यवहितस्य श्येनस्य मरणेऽन्यथासिद्धत्वे तदाहंतकृतिव्यापारोपि तत्रान्यथासिद्धः स्यात् यस्य व्यापारो मरणेऽव्यवहितसाधनं त
त्तत्वहेतुः कृतिरेवान्यथासिद्धेति मरणकारणव्यापारकारणकृतिमत्वं

नकस्यापिदेवतः स्यादितिवाच्यं तंडुलविक्रयादिरूपफलस्यव्यवहितस्यापितद्धादिप्रक्षेपस्यतत्कारणदशायांप
चतीत्यादिव्यवहारानुरोधेनयथाऽनभ्यासिद्धत्वं तथाखड्गप्रक्षेपादिकारणदशायांहंतीतिव्यपदेशानुरोधेन
तस्यव्यवहितस्यापिमरणेनाभ्यासिद्धत्वमवश्यमभ्युपेयमितिसामंजस्यात् तंडुलादिक्रयणदशायांपच।
तीत्यादिव्यवहाराभाववत् खड्गादिनिर्माणदशायांहंतीतिव्यवहाराभावात् तद्व्यापारोपरमणेऽभ्यासिद्धतया
नहिंसा व्याघ्रमरणोद्देशेनकृतोयंत्रार्पणादिस्तुयथादेवात्तत्रगतादिमरणेपिनतद्धिंसारूपत्वंतथानव्याघ्रादि
हिंसारूपोपितत्कारणदशायांहंतीत्यप्रयोगात् यतथात्वेपितन्मरणोद्देशपकाद्दृष्टाद्वारकतन्मरणप्रयोजका।
कृतिजन्यव्यापारस्यापिहिंसात्वन्नापजनकत्वाडकस्थलेगोवधाभिसंधानेगोवधप्रायश्चित्ताचरणमित्यव।

सु·वा·

४४

धेयं एवंचैत्रः पचतीत्यादौ विषयतावच्छेदककर्तृत्वबोधनिर्वाहाय यथाकृतौ पाकादेरुपधायकत्वविषयत्वोभ
यसंबंधेनान्वयः विषयतायास्संबंधत्वेप्युपधायकतानिवेशआवश्यकः पाकाद्यनिष्पत्तिस्थलेपचतिप
चतीत्यादिप्रयोगस्यप्रामाण्यवारकत्वात् तथाचैत्रेणपच्यतइत्यादावपितृतीयार्थकृतेर्जन्यविषयत्वोभ
यसंबंधेनान्वयबोधः कृतिजन्यत्वस्यतृतीयार्थत्वेजन्यत्वस्यसंबंधमध्यप्रवेशस्वनिरूपकविषयत्वंनिवेश
नीयं कृतिविषयत्वमेववान्यतृतीयार्थः स्वनिरूपकजन्यत्वविषयतायास्संबंधमध्येंतर्भावनीयं काष्ठेनप
चतीत्यादौकरणत्वंतृतीयार्थः तच्चव्यापारवत्कारणत्वंव्यापारेकर्तृसमानत्वंतृतीयार्थः तच्चकर्तृव्यापारानधी ४४
नत्वंनिवेशनीयं अन्यथाकर्तुरपिकरणतापत्त्याचैत्रश्चैत्रेणपचतिकाष्ठंचैत्रेणपचतीत्यादिप्रयोगापत्तेः।

नचकर्तृत्वंचेष्टादिरूपव्यापारस्यतदीयकृत्यादिरूपव्यापाराधीनतयातद्विशेषणदानेपिकर्तुः करणत्वंदुर्वार
मेवेतिवाच्यं स्वभिन्नत्वेनकर्तृविशेषणीयत्वात् यत्रैकैवपाकादिक्रियाचैत्रेणकाष्ठादिनामैत्रेणतुषादि
प्रक्षेपेणनिष्पाद्यतेतत्रचैत्रस्तुषैर्मैत्रः काष्ठैः पचतीतिप्रसंगः समभिव्याहृतकर्तृव्यापाराधीनत्वस्यत
त्करणव्यापारेभानमुपगम्यवारणीयः नचसमभिव्याहृतकर्त्रन्तर्भावेणतृतीयार्थत्वेकर्त्रसमभिव्या
हारस्थलेकरणेतृतीयायाअप्रयोगापत्तिरितिवाच्यं तत्रापिहेतावितिसूत्रेणहेतुतामात्रार्थकतृतीयासं
भवात् धनेनकुलंविद्ययायशइत्यादिवत् नहितत्रकरणेतृतीयाक्रियायोगाभावात् नचैवमुक्तस्थलेचै
त्रस्तुषैः पचतीतिप्रयोगस्यहेतावितितृतीयाबलादापत्ताविष्टापत्तिंविनोत्तराभावात्समभिव्याहृतकर्त्रं।

सु॰वा॰ ५५ तर्भावस्यकरणेस्वतंत्रतृतीयानुशासनस्यैववैयर्थ्यमितिवाच्यं उक्तस्थलेपाकेतद्घटकत्वाभाववाधेपिचैत्रस्त
षेणनपचतिकिंतदारुणैवेतिप्रयोगोपपत्तयेकरणत्वेनसमभिव्याहृतकर्त्रंतर्भावेणतृतीयायाश्शक्तिकल्प्य॰
नायाआवश्यकत्वात् तद्ग्राहकतयैवकरणेतृतीयानुशासनस्यावश्यकत्वात् ग्रौरैः शातितपत्रोयमित्यादौ॰
तृतीयायाः कारकविभक्तित्वप्रवतदर्थान्वितार्थकशातादिपदेनसमासस्यसाधुतानिर्वाहाच्च नचतृतीया
यास्समभिव्याहृतकर्त्रंतर्भावेणकरणत्वार्थकत्वे तत्रसमभिव्याहृतकर्त्रभावादकारकविभक्तित्वे करणेतृती
यानुशासनेपिदुर्वारणीयत्वात् वस्तुतस्तुसमभिव्याहृतकर्तृव्यापाराधीनत्वे व्यापारवत्करणत्वेचतृतीया॰
याश्शक्तिद्वयंकर्त्रसमभिव्याहारस्थलेचव्यापारवत्कारणत्वमात्रंप्रतीयते कर्तृसमभिव्याहारस्थलेचव्यापा ५५

रे तद्व्यापाराधीनत्वमपीतिसामंजस्यं एवंहेत्वनुशिष्टतृतीयाया अकर्तृगुणइत्यनेनबाधनात् करणत्ववि
वक्षायांधनवताश्रणेनबद्धोयमित्यत्रतृतीयायाउपपत्तयेकरणेतृतीयानुशासनस्यावश्यकताबोध्या कारण
त्वंचफलोपधानरूपमेवकरणताघटकं अन्यथाकुठारादिकरणकभिदादौदात्रादेरपिस्वरूपयोग्यतयाकरण
त्वापत्तेः लिंगज्ञानस्यानुमितिकरणतामतेधूमेनवह्निमनुमिनोमीत्यादौधूमादिपदंतज्ज्ञानपरं व्याप्तिविशि
ष्टहेतुज्ञानस्यव्यापारस्तद्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहीपरामर्शः सचात्ममनोयोगादिरूपानुमात्रपुरुषव्यापाराधी
नइतितस्यनिरुक्तकरणत्वमबाधितमेव धूमादिलिंगकवह्न्यानियनुमितौयत्रपुलिंगांतराहृदादिभानंतत्र
धूमेनघटमनुमिनोमीतिनप्रयोगः अन्वयतावच्छेदकतन्नद्विधेयकानुमितित्वावच्छेदेनैवअन्वयतावच्छेदक

धूमादिविषयकज्ञानत्वावच्छिन्नत्वेनभासमानस्यकरणत्वस्यनिरूपकत्वमनोपगमात् निरूपकत्वेनकरण।
तामात्रस्यतत्तृतीयार्थतावादिनांप्राचांमतेसंसर्गः नव्यमतेतुकरणतानिरूपकत्वस्यैवनञर्थाभावप्रतियोगि
त्वेनान्वयानुरोधात्तावन्मर्यंतस्यतत्तृतीयार्थतयाप्रकारप्रवेशसंभवात् तथाचोक्तस्थलेव्याप्तिविशिष्टधूम।
ज्ञानकरणतानिरूपकतावच्छेदकंनघटविषयकत्वं किंतुवह्निविधेयकत्वमेवेतिनातिप्रसंगः निरूपकता
याश्चव्याप्यहेतुत्वादितिभावः परेतु लिंगस्याकरणत्वेपिधूमेनानुमिनोमीत्यादौधूमादिपदंमुख्यार्थधू।
मादिपरमेवहेतावितिसूत्रेणैवतत्तृतीया हेतुत्वस्यकारणतावच्छेदकसाधारणप्रयोजकत्वरूपस्यतत्रवि
वक्षितत्वाज्जनकज्ञानविषयधूमादेरनुमितिकारणतावच्छेदकतयाप्रयोजकत्वमक्षतमेवेतिसामंजस्यात् ५८

उक्तसमूहालंबनस्थलेऽतिप्रसंगश्च वह्निविधेयकानुमितित्वावच्छेदेन प्रयोजकतानिरूपकत्वभानोपगमे

नवारणीयः वस्तुतो जनकजनकतावच्छेदकादिनिष्ठप्रयोजकतानिरूपकत्वं कार्यस्यैव कार्यतावच्छेदको-

पपन्नतं प्रतीतिसाक्षिकं च तथा चानुमितिविशेषणास्मत्तद्विधेयकत्वरूपस्तत्वं तार्थपवत्तनीयार्थान्वय-

उपगम्यते समूहालंबनानुमितिनिष्ठघटादिविधेयकत्वस्य धूमाद्यप्रयोज्यतया नोक्तातिप्रसंगः धूमेन

वह्निमनुमिनोति न घटेनेत्यादावनुमितौ घटादिप्रयोज्यत्वाभावो नान्वेति अपितु नञर्थाभावप्रतियोगयन्व-

यनिवह्न्यादिविधेयकत्वमेव अतो यत्र धूमादिलिंगकवह्न्याद्यनुमितौ घटादिरूपलिंगाधीनद्रव्यत्वादिभा-

नेतत्र धूमेन वह्निमनुमिनोति न घटेनेति प्रयोगोपपत्तिः समूहालंबनरूपतादृशानुमितौ घटादिरूपलिं-

मु॰वा॰ गप्रयोज्यत्वाभावस्यासत्त्वेपिवह्न्यादिविधेयकत्वावच्छिन्नस्यघटादिलिंगप्रयोज्यत्वस्यवह्न्यादिविधेयकत्वावच्छे
४० धेनाभावोऽबाधितइतिभवतिप्रयोज्यतायाअव्याप्यवृत्तिताविरहात् एतेनानुमितौधूमादिलिंगज्ञानकरणक
47 त्वे तृतीययाप्रत्याय्यतेकरणएववत्तृतीयातश्चेतिमतमप्युक्तंउक्तस्थलेऽनुमितौनतथात्वयप्रयोज्यतायाअनुपप
त्तेः वह्न्यादिविधेयकत्वेधूमादिज्ञानत्वरूपकरणजन्यतावच्छेदकत्वंतदभावौतृतीयांततत्समभिव्याहृतनञर्थः
प्रत्याय्यतइत्यपिनसत् कारणकविभक्त्यर्थस्यक्रियातिरिक्तेऽन्वयात् नचोक्तस्थलेवह्न्यादिविषयकत्वाव।
च्छेदेनघटादिरूपलिंगज्ञानजन्यतावदनुमितिमत्त्वाभावः प्रकृतनिशानत्वाप्रत्याय्यते तादृशानुमितिश्चघटा ४०
दौवह्न्यादिलिंगत्वभ्रमदशायांप्रसिद्धेतिवाच्यं धूमेनवह्निरनुमानमिदंनघटेनेत्यादिप्रयोगादनुमिति

मत्वाद्यभावबोधानुपपत्तेरिति प्राञ्चः पर्वतो धूमेन वह्निमानित्यादौ क्रियायोगाभावाद्धेतुत्वतृतीयैव तत्र ज्ञापक
ज्ञानविषयत्वरूपं हेतुत्वं ज्ञानज्ञाप्यत्वरूपं हेतुमत्त्वं वा तृतीयार्थः हेतुशब्दो यद्यपि कारणपर्यायो न तु ज्ञापक
पर्यायः तथापि हेत्वादिनिसूत्रेस्यं हेतुपदं न समभिव्याहृतनिरूपितहेतुतामात्रपरं अपि मतु समभिव्याहृत
तज्ज्ञानान्यतरनिरूपितहेतुतापरमिति समभिव्याहृततद्धूमादिज्ञानहेतुज्ञानविषयधूमादिबोधकपदा
दपि तृतीया तत्सूत्रेणानुशिष्यते गुणाद्धेतावेवम्भाविकल्पेन विधायकं सूत्रान्तरमपि ज्ञान्यतरनिरूपितहेतुता
विषयकमेव अतो जाड्याद्बद्धः जाड्येन वेत्यत्र जाड्यस्य हेतुतावत् धूमाद्वह्निमान् धूमेन वेत्यादौ धूमादेर्वह्न्या
दिज्ञानहेतुता प्रतीयते हेतुत्वं च पूर्वोक्तं प्रयोजकत्वमेव गुणपदं च न चतुर्विंशतिपरं धूमादिहेतोस्तत्त्वासंभ

मु.वा. वात् नचतत्रधूमादिपदं तज्ज्ञानपरमितिताद्दशगुणत्वमेव वह्न्यादिहेतोरितिवाच्यं तत्र धूमादिपद-
४८ स्यज्ञानलाक्षणिकत्वेपिज्ञानाद्वद्धूमादावभाववद्रूपवंथादिहेतोस्तथात्वासंभवात् सापिधर्ममात्रपरं गगना
48 देरपिकालिकसंबंधेनधर्मतयाव्यावर्तकत्वात् समवायादिनाधर्मत्वंचाभावाद्यसंग्राहकं नापिद्रव्यान्वि
तत्वंसत्तामानगुणवत्वादित्यादौपंचम्यंतस्यालाक्षणिकत्वपक्षेपंचम्यननुपपत्तेः किंतुकार्यस्यज्ञा
प्यस्यवाश्रयेआश्रितत्वंजाड्यादेः स्वप्रयोज्यंबंधाश्रयेधूमादेश्चस्वज्ञाप्यवह्न्याद्याश्रयेश्रितत्वाद्गुणवत्वं
हेतौतद्विशेषणप्रयोजनंचापितुः पांडित्येनपुत्रश्चाह्लतः धूमस्यस्वस्मिन्सत्वेऽनववर्तितोवह्निमानि
त्यादौपंचमीवारणंज्ञापकत्वंचतज्ज्ञानजनकप्रमाविषयत्वंज्ञानव्याप्यत्वमपिप्रमाजन्यज्ञानविषय ४८

त्वंश्चतोवह्न्यादेर्व्याप्यादिभ्रमेणधूमादिज्ञापकत्वसत्वेपिवह्निनावह्नेर्वाधूमवानयमित्यादेर्योनप्रयोगाःअ
मात्वंचयावद्धूमभिन्नत्वस्वरूपंविवक्षणीयं तेनधूमव्याप्यावह्निरित्यादिज्ञानस्यवह्नित्वाद्यंशेप्रमात्वमादा।
यनेोक्तातिप्रसंगः द्रव्यत्वादेः प्रमेयत्वावभिन्नवह्न्यादिज्ञापकत्वेपिविशिष्टद्रव्यत्वत्वादिनावह्नित्वाद्यव।
भिन्नव्यापकत्वेपिचपर्वतोवह्निमान्द्रव्यत्वात्द्रव्यत्वेनवेत्यादिर्नप्रयोगः अन्वयेतावच्छेदकवह्नित्वद्रव्य।
त्वादिनाज्ञाप्यज्ञापकभावस्यतत्तीयादिनाबोधनात् तत्रतेनरूपेणज्ञाप्यज्ञापकभावविरहात्एवंज्ञा।
प्यवह्न्यादिमत्वान्वयितावच्छेदकपर्वतत्वावच्छिन्नांशेज्ञापकत्वंज्ञाप्यत्वंवाप्रतीयतइत्यपिनियमः
तेनपर्वतोवह्निमान्महानसत्वात्महानसत्वेनवेत्यादिर्नप्रयोगः अत्रेदमवधेयं पर्वतोवह्निः

मु॰वा॰ मानधूमान्नद्रव्यत्वान्नापिमहानससत्वादित्यादौनञावह्न्यादौद्रव्यत्वमहानससत्वादिज्ञानज्ञाप्यत्वाभाववो

४५ धनेबाधः तत्रप्रमेयत्वादिनाद्रव्यत्वादिज्ञानज्ञाप्यत्वस्यचसत्वात्वह्नित्वादिनाद्रव्यत्वादिव्याप्यत्वस्यप

५१ र्वतादौमहानसत्वादिज्ञाप्यत्वस्यचाप्रसिध्यानाभावप्रत्यायनसंभवइतिज्ञानप्रयोज्यत्वंज्ञानजन्यता

वच्छेदकत्वरूपंसमभिव्याहृतपर्वतादिविशेष्यतानिरूपितंविधेयत्वंचविशकलितंपंचम्यर्थः विशिष्ट

लाभोऽस्वयंबलात् एवंचोक्तस्थलेनञाभिधेयतायांद्रव्यत्वमहानसत्वादिज्ञानप्रयोज्यत्वाभावः प्रत्या

यतेतत्स्वयोग्यत्वंचप्रमेयत्वादवच्छिन्नविधेयतायांप्रसिद्धं नचैवंपर्वतोवह्निमान्नधूमादित्यादेरपिप्रसं

गः धूमत्वादवच्छिन्नविषयकज्ञानाप्रयोज्यत्वन्तत्तद्व्यक्तित्वाद्यवच्छिन्नविधेयतायावह्न्यादावबाधितत्वा ४५

दितिवाच्यं पर्वतादिविशेषतानिरूपितवह्नित्वाद्यवच्छिन्नविधेयतात्वावच्छेदेनविधेयतायांनञर्थाऽभावा-
न्वयबोधोपगमात् तत्रवह्नित्वाद्यवच्छिन्नविधेयतात्वमन्वयितावच्छेदकं तत्रैवतदवच्छेदेनतदन्वयसं-
भवति अत्रचवह्नित्वावच्छिन्नत्वाऽविशेषितंविधेयतात्वमेवतथेतिकथंतदवच्छेदेनाभावान्वय इति त्वन
शाक्यं पंचम्याद्यर्थविधेयतायावह्निधीवह्नित्वाद्यवच्छेदेनान्वयोपगमात् तदवच्छेदेनतदन्वयेचा
वच्छेदकतद्रूपस्यतन्नद्विशेषणांशेधर्मिपारतंत्र्येणप्रकारत्वात् प्रकृतेस्वरूपसंबंधरूपवह्नित्वा
द्यवच्छिन्नत्वेनसहितस्यविधेयतात्वस्यैवान्वयितावच्छेदकत्वात् वह्न्यादिपदमेववह्नित्वाद्यवच्छि
न्नविधेयताशालिज्ञानपरं तदुत्तरमनुवादिप्रत्ययोविशेषतारूपसंबंधपर इति प्राचीनमते

मु·वा·

५०

50

तद्वह्नित्वाद्यवच्छिन्नविधेयतात्वस्यान्वयितावच्छेदकत्वमविवादमेव विधेयतायाश्च तत्तत्संबंधाव
च्छिन्नविधेयतात्वेन पंचम्यर्थत्वं स्वीकरणीयं तेनायं जानाति आत्मत्वान्न द्रव्यत्वादित्यादौ विष
यतासंबंधावच्छिन्नायां प्रकृतविशेषतानिरूपितज्ञानप्रयोज्यस्य सत्त्वेपि नावच्छेदकावच्छेदेना
भावान्वयेयोग्यत्वसंबंधविशेषावच्छिन्नविधेयतात्वरूपान्वयितावच्छेदकावच्छेदेनाभावान्व-
यबोधात् एवं ज्ञानप्रयोज्यत्वप्रविष्टं ज्ञानमपि तत्तत्संबंधावच्छिन्नप्रकारताकत्वविशेषित-
मर्थः तेन समवायेन हेतुत्वपदस्यायं वह्निमान् तद्रूपान्न धूमादिति प्रयोगस्य नायोग्यता-
वह्निविधेयतायां संयोगेन धूमप्रकारकज्ञानप्रयोज्यत्वसत्त्वेपि समवायसंबंधावच्छिन्नतत्त्व ५०

कारताशालिज्ञानप्रयोज्यतात्वरूपान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नभावस्याबाधात् तत्संबंधविशेषघ
टितधर्मस्यान्वयितावच्छेदकतयाभाननियामके तु तात्पर्यैव वह्न्यादिविधेयतायाव्याप्यादिघ
टकाभावादिप्रकारकज्ञानप्रयोज्यत्वेपि पर्वतो वह्निमानभावादित्यादिर्नप्रयोगः मुख्यविशेष
तानिरूपितप्रकारतायाप्यविशेषणीयत्वात् इति दिक् केनहेतुना कस्मै हेतवइत्यादौ विभ-
क्तिभिर्हेतुताविशिष्टहेतुत्वापेक्षत्वेन बोधयितुमशक्येति न शक्यं हेतुशब्दस्य स्वरूपयोग्यप
रत्वात् विभक्तेश्च फलोपदानपरत्वात् दंडवान् रक्तदंडवानितिवत् कार्यविशेषानुपरक्त-
हेतुताविशिष्टेकार्यविशेषोपरक्तहेतुताबोधनकांक्षताविरहाच्च नचान्वयबोधनं भवेपि-

हेतुशब्दप्रयोगवैयर्थ्यं फलोपधायकतालाभेत्वदप्रयोगपत्तायाश्चाप्यन्यत्रदृष्टत्वात् हेतुतापरत्व
निष्प्रयार्थ्येन तत्प्रयोगात् सहार्थकयोगेपि सादृत्यप्रतियोगिवाचकपदात्तृतीया पुत्रेणासहागत
इत्यादौ प्रधानत्वयादिनहशब्दार्थस्समभिव्याहृतवदोपस्याप्यक्रियासमानकालीनक्रियान्वयित्वं
तदन्वयत्वंच समभिव्याहृतक्रियाबोधकपदेनक्रियायायायाहशास्संबंधस्मादृत्यान्वयिनिप्रत्याय्य
नेताहशातत्संबंधपुपवपुत्रेणेत्यादौ कर्तृत्वादृशांव द भ्रास्तहेथनेभुज्यत इत्यादौ कर्मत्वादिरूपं तृ-
तीयार्थेपि सपवस्संबंधः तथाच पुत्रकर्तृकालीनागमनकर्तृत्वं दधिकर्मकसमानकालीनबो
जनकर्मत्वादिकं पुरुषौदनादौ तत्र तत्र प्रतीयते इत्युच्यते तदा सहशब्देनैव तत्तत्क्रियाकर्तृ

त्वादिबोधने क्रियापदवैयर्थ्यं हि दौ क्रियाभानस्यानुपयुक्तत्वात् क्रियान्वयिनि क्रियान्वयबोधस्योद्देश
तावच्छेदकविधेययोर्निराकांक्षितयाऽसंभवश्च न च तत्तत्क्रियासमानकालीनत्वमात्रं सहशब्दार्थः
तस्य क्रियापदोपस्थाप्य तत्क्रियायामेवान्वय इति क्रियापदसहितसहशब्दा देवोक्तविशिष्टार्थ
लाभ इति तस्यापि वैयर्थ्यमिति वाच्यं एवं सति पुत्रेण सहागत इत्यादौ सहशब्दार्थस्य सहशब्दार्थ
स्य क्रियापदार्थान्वयित्वेनान्यसापेक्षितया तेन सह पुत्रपदस्य समासासंभवेन सपुत्र इत्यादिप्रयोगा
नुपपत्तेः न ह्यत्र समासे सहार्थस्य प्राधान्यं येनान्यसापेक्षत्वेपि समानो भवेत् किं तु बहुव्रीहित्वा
दन्यपदार्थप्राधान्यमेवेति चेन्न समभिव्याहृतपदोपस्थाप्यक्रियाकालएव सहशब्दार्थस्तस्य-

चक्रियान्वयिसिनामार्थैपवान्वयः तादृशकालविशिष्टेनामार्थक्रियान्वयेचक्रियायामपितादृशलाव
छिन्नत्वंभासतेउद्देश्यपतावच्छेदकावच्छेदेनविधेयान्वयस्यव्युत्पत्तिसिद्धत्वात् अतःक्रियाद्वयसमा
नकालीनत्वलाभइतिसामंजस्यात् अथवाआगमनसमानकालीनागमनाधिकमेवसदृशव्दा
र्थः तस्यकर्तृत्वादिसंवधेनपुरुषादावन्वयः तादृशसंवंधेनतद्विशिष्टेचागच्छतीत्यादिपदोप-
स्थाप्यागमनकर्तृत्वादीनामभेदमेदाभ्यामन्वयेनव्युत्पत्तिविरुद्धः विधेयस्योद्देश्यतावच्छेदकप्र
काराभेदविरहात् नचसदृशव्दार्थान्वयवलादेवतत्क्रियाकर्तृत्वस्यपुरुषादेलाभेप्रकारतया
पिक्रियापदेनतत्प्रतिपादनमफलमितितत्प्रयोगोव्यर्थइतिवाच्यंसमभिव्याहृतपदेनतत्क्रिया

घटितसाहित्यस्याशाब्दबोधनेनसंभवतीतिक्रियापदप्रयोगस्यावश्यकत्वात्सदृशशाब्दार्थक्रियायाः
कर्तृत्वादिसंबंधेननामार्थेऽन्वयित्वनञ्समभिविरुद्धः सदृशशाब्दस्याधातुत्वान्निपातत्वाच्चनचप्रसे
ष्टशात्त्वमुदाहरेच्चेष्टमेकास्तुमित्रासदूलक्षणेनेत्यादेशात्त्वप्रसक्तलक्षणाप्रसक्तयोस्समानकाली-
नत्वाभावात् क्रियाद्वयसमानकालीनतायास्सदृशशाब्दार्थत्वासंभवइतिवाच्यं तत्रापिस्यालका
लघटितसमानकालीनत्वसत्त्वात् नचकालत्वेनैवकालस्यतदर्थान्तरभावेपुत्रागमनएवं
मार्गंतरिश्चागतोयंनपुत्रेणसदृइतिप्रयोगानुपपत्तिः पुत्रागमनादिकरणास्यालकालवृ-
त्यागमनकर्तृत्वसंबंधेनान्वयितावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाहित्याभावबाधादि

मु.वा. तिवाच्यं तत्रलक्षणात्वेनैवकालस्यसहशब्दार्थैतर्थावनीयत्वात् एवंयत्रैककालेपिविभिन्नस्थलेभुंजा
५३ नमधिकृत्यनसहभुक्तः इतिप्रयुज्यते तत्रैकपृष्ठैकशालारूपभोजनाधारोपिसहशब्दार्थेऽन्तर्भाव्यः
53 अतएवालापाद्गात्रसंस्पर्शान्निश्वासात्सहभोजनादित्यादिना पतितभोजनकत्वं नबोध्यते एकपङ्क्तेर
पिविवक्षणात् एवंयाजनंयोनसंबंधंस्वाध्यायंसहभोजनं सद्यःपततिकुर्वाणः पतितेननसंश
यः इत्यादावेकपात्रेभोजनस्यैवसद्यःपातहेतुत्वंप्रत्याय्यते तत्रतादृशार्थस्यैवसहशब्देनवि
वक्षणात् अशनार्थस्यैवसहार्थविशेष्यतयाऽन्वयापगमे पुत्रेणसहनागच्छत्ययमित्यादौसह
शब्दार्थपुत्रेसाहित्याभावएवपुरुषांशेनञाबोध्यतइत्युपगन्तव्यं तस्मान्नोपपद्यतेतदासत्या ५३

ख्यातार्थोद्देश्यतावच्छेदकतयैवनञर्थभानस्याभ्युपगंतव्यतया प्रसज्यप्रतिषेधस्यत्वेनिषेधस्य
तंप्रतिप्राथम्येनभाननियमव्याघातात् एवमनागच्छतमपिपुरुषमपिकृत्यतदाप्रयोगात्तत्रा-
योग्यताप्रसंगाश्चपत्तेनतत्रपर्युदासनञवत्क्रियायोगपरित्यागश्चमुक्तावपिनप्रतीकारः नच
तत्रागमनाभावकालएवपुरुषान्वयात्तद्दृशाद्वार्थस्तथाचपुत्रागमनाभावकालावच्छिन्नपुरु
षेवर्तमानकालावच्छिन्नगमनकर्तृत्वाभावः प्रतीयतइतिनकदाचिदनुपपत्तिरितिवाच्य
यत्रास्यपुत्रश्चायातिनत्वयंतत्रापिनादृशप्रयोगात् ततश्चपुत्रागमनकालावच्छिन्नएवपुंसि
वर्तमानकालावच्छिन्नस्यागमनकर्तृत्वाभावस्यसत्वेपिपुत्रागमनाभावकालावच्छिन्नपुरु

वृ॰वा
५४
54

षेवर्त्तमानकालावच्छिन्नागमनाभावस्यासत्वेनायोग्यतापातात् मैवं सदृशाद्वाधस्तत्तत्क्रियाकालः
कचित्क्रियान्वयिनि प्रथमांतपदार्थेऽन्वेति कचिच्च समभिव्याहृतक्रियायांस पुत्रश्चागच्छतीत्यस्य
पुत्रेण सह यश्चागच्छतीति विग्रहात्प्रथमांतान्यपदार्थएव पुत्रागमनकालान्वयः नतु क्रियायामि
ति न समासानुपपत्तिः नचान्यपदार्थपुरुषालाभः नचैवं समासलाभ्यस्य पुत्रागमनकाला
वच्छिन्नस्य पुंसो विग्रहवाक्येनाकिप्रतिपादनात् बहुव्रीहिमात्रस्यैव नित्यसमासत्वमिति भज्ये
तेति वाच्यं बहुव्रीहिमात्रस्य तथात्वानियमात् प्रथमांतानुपस्थाप्यान्यपदार्थबोधक बहुव्रीहि
वेव तत्वाभ्युपगमात् अत्र चान्यपदार्थस्य प्रथमांतोपस्थाप्यत्वात् नच दृष्टदेवे गतश्च इतिवत् ५४

धर्मार्थेबहुव्रीहिर्हेरसाधुत्वमितिवाच्यं अनेकमन्यपदार्थइत्यनुशिष्टबहुव्रीहेर्वेवतदानियमात् अत्रचस्त्र
यंतरेणतद्विधानात्अतएवतदारंभोपिपुत्रेणसहनागच्छतीत्यादौचक्रियायामेवतादृशासहान्वयइ
तिपुत्रागमकालीनागमनकर्तृत्वाद्यभावः प्रथमांतार्थेप्रतीयतइतिसर्वंसुस्थं भारमनूढवंत
पुत्रमनुढवंतमामपिगर्दभांस्तैर्वैवतदभिःपुत्रैरित्यादौसहवर्तमानेत्यध्याहारात् वर्तमानत्वंक्रि
यामादायैवसादिःस्मबोधइतितदंतिश्चेत्थंभूतलक्षणेइत्यनेनलक्षणवाचिपदात् तृतीयानशिष्यते-
लक्षणत्वंचव्यावर्तकत्वंतच्चविशेष्यतावच्छेदकसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वंतदाश्रयश्च
धर्मोद्विविधः विशेषणमुपलक्षणंच विद्यमानंसद्व्यावर्तकंविशेषणं पुरुषादौवर्तमानाकाला

कु॰वा छेदनवर्तमानोदंडादिरविद्यमानेसद्यावर्तकमुपलक्षणंतापमादेःकालांतरेणजटादिकंविशेषणान्य-
५५ संबंधोमतुबर्थविभिःप्रत्याय्यतेअस्तीत्यर्थेविहितानांतेषांवर्तमानसंबंधार्थकत्वात्तूक्ततेजटाभिस्तो
55 पसइत्यादावविद्यमानजटादेःसंबंधविवक्षायांमतुबाद्यनवकाशास्तृतीया तदाचविद्यमानत्व
स्यैवाविद्यमानत्वस्यापिप्रत्यायनात् विशेषणवाचिपदादपितृतीयायथाज्ञायमानत्वेनलिंगक-
रणमित्यादौ अयनज्ञायमानत्वादिवैशिष्ट्यंतृतीययाविषयोनप्रत्याय्यतेअपितुपदार्थैकदेशोकर्मत्वा
दावेवतदवच्छिन्नत्वमितिचेत्तदापिसाविशेषणतृतीयैवअनुशासनांतराभावात् वस्तुतोलिंगादेर्ज्ञायमा
नत्वादिवैशिष्ट्यबोधनेपिसंबंधविधयाकारणत्वज्ञायमानत्वयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावसंभवादेकदेशान्वयस्वी
कारोनुचितः ५५

नचसंबंधविषयाकरणत्वेप्येकदेशाऽवच्छिन्नत्वभानेप्येकदेशान्वयद्वैध्यमितिवाच्यं करणाभेदरूपैक
रणत्वेकरणस्यसंबंधविषयाभासमानेज्ञायमानत्वस्यावच्छेदकतयाभानोपगमेनैकदेशान्वयंविना
प्यवच्छेद्यावच्छेदकभावलाभात् अयंदंडवानयमासीत्दंडीगतवान् इत्यादौतदंडस्यातीततयाविशे
षणत्वासंभवान्ममपोनुपपत्तिरितिचेन्न प्रकृतशब्दप्रयोगाधिकरणकालावच्छिन्नस्यैवविधेयां
तरसमभिव्याहारस्थलेतदधिकरणकालावच्छिन्नस्यापिसंबंधस्यमत्वादिनाप्रतिपादनात्तत्रातीत
तकालसत्वात्तद्रूपविधेयाधिकरणातीतादिकालावच्छिन्नसंबंधस्यैवमत्वाद्यर्थत्वात् अविद्य
मानोपिदंडादिर्धर्मात्वेनतत्संबंधसमानकालीनतयाधर्मांतरान्वयिनिविशेषणं तत्प्रकारेणवास्त

मुवा.
५६
56

मानेधर्मांतरान्वयबोधोविशिष्टवैशिष्ट्यबोधइत्युच्यतेनत्वसावच्छिन्नान्वयित्वमुपलक्षणं नचानादृशबोधस्त
डुपलक्षितान्वयइत्यप्युच्यतेक्वचिद्विधेयांतरसमानकालीनमपिविशेषणंतदनन्वयितयातदन्वयित्व
पलक्षणंभवतेयथारूपवान् रसवानित्यादौरूपादिकंरसाद्यन्वयिनिसत्तत्ववान् सोपदवाच्यइत्यादौसा
त्वादिकंगवादिपदवाच्येक्वचिद्धर्मिसंबद्धधर्मांतरसंबंधितानवच्छेदकतयाधर्मांतरसंबंधित्वमुपलक्ष
णंयथाअतीतौदंडपुरुषावित्यादिसमाहालंबनबोधोदंडाद्युपलक्षितपुरुषादिविषयकोनतुविशिष्ट
विषयकइत्युच्यते विशिष्यसंबंध्यासंबंध्यपिनतत्संबंधितावच्छेदकतयातद्वितिविशेषणंत्र
तयवसंज्ञाविशिष्टसंज्ञादिज्ञानेसंज्ञादेर्विषयत्वमनंगीकुर्वतांप्राभाकराणांप्राचीन- ५६

चीननैयायिकानांमतेतदपिज्ञानविषयतैयेवविषयतावच्छेदकत्वात्संज्ञादेःप्रकारस्यज्ञानविषयविशेष
णत्वंप्रत्येवद्वित्वनाशकालीनायांद्वेद्रव्येइतिबुद्धौद्वित्वविषयकत्वमपितुद्वित्वविशिष्टविषयकत्व
मेवद्वित्वरूपविशेषणार्थीजन्यत्वादित्याचार्यःएवमत्रनियोगिनिघटत्वादिकंविशेषणंनीलादिक
मुपलक्षणमित्युच्यतेक्वचिच्चविद्यमानमप्यतद्व्यावृत्तिन्यूनाधिकवृत्तितयातत्रनविशेषण
मुच्यतेकिंतूपलक्षणंयथाविद्यमानापिजटातापसेउपलक्षणंनतूपलक्ष्यतावच्छेदकशमदमा
दिवत्तविशेषणमित्यलमप्रस्तुतपरिभाषाविचारबाहुल्येनक्वचिदविशेषणस्यापिसंबंधोमत
र्थीयेनबोध्यतेघटोयंविनाशीत्यादियोगदर्शनादितिदीधितिकृतः तदसत् आवश्यकाधिक-

कु॰वा यात्तत्रणानिश्चत्ययेनापि तत्र विनाशिपदस्तुम्यन्तेरिति ब्राह्मणाय गां ददातीत्यादौ संप्रदानं च तत्र
५८ र्थो ब्राह्मणादिसंप्रदानकत्वं दानादौ बोध्यते संप्रदानत्वं च मुख्यभाक्तसाधारणं क्रियाकर्मसंबंधि
58 तया कर्त्रभिप्रेतत्वं क्रियाकर्मत्वं च क्रियाजन्यफलशालित्वं तदन्तासंबंधश्च तन्निष्ठफलभागित्वमेव
57 तदा च क्रियाजन्यफलभागितया कर्तुरिच्छाविषयत्वपर्यवसितं कर्मणा यमभिप्रैतीति सूत्रस्या
प्ययमेवार्थः कर्मणाभिप्रैतीत्यस्य कर्मणाभिसंबद्धमिच्छतीति शाब्दिकैर्विवरणात् उक्तस्थले
त्यागरूपक्रियाजन्यगोनिष्ठस्वत्वभागितया दातुरिच्छाविषयो ब्राह्मण इति तस्य संप्रदानत्वं प्र
घ्यविरुक्तस्य संप्रदानत्वस्य कर्मत्वाविशेषः कर्तुरीप्सिततमेति सूत्रेण कर्तुः क्रियया व्याप्तु- ५७

प्समिष्टस्यकर्मसंज्ञाविधानात् क्रियायाव्याप्तुमिष्टत्वमपिहिक्रियाजन्यफलभागितयाइच्छाविषयत
मेव नचतथाप्युक्तमित्यनेनतद्भागितयाऽनभिप्रेतस्यापितदाश्रयस्यतत्संज्ञाविधानात्कर्मत्वंक्रि
याजन्यफलशालित्वमेवनत्विच्छागर्भं संप्रदानत्वंत्विच्छागर्भमतोविशेषइतिवाच्यं कर्मत्वस्येच्छाघ
घटितत्वेसूत्रभेदवैयर्थ्यापत्तेः सचफलाश्रयत्वेनानभिप्रेतस्यापिकर्मत्वेनतत्साधारणक्रिया
जन्यफलाश्रयतयेष्टस्यापिग्रामादेःकर्मतोपपत्तौइच्छाघटिततत्सूत्रेणवैयर्थ्यमेवेतिवाच्यं
इच्छाघटितस्यनिरुक्तरूपस्ययत्राबाधतत्राहशाद्रूपमपिकर्मप्रत्ययेनबोध्यतइत्येतत्प्रतिपाद
नायसूत्रद्वयप्रणयनात् अतएवयत्रौदनस्यगलाधस्संयोगेच्छयायोव्यापारस्ततोविषादेरपित

नत्संयोगस्तत्रविषादौक्रियाजन्यफलशालित्वाभावबाधेपितेनरूपेणोद्देश्यत्वाभावोऽबाधितस्त
त्रविषमनेनभक्ष्यतइतिप्रयोगोपपत्तिः इच्छाद्यघटितकर्मत्वतात्पर्येचदेवाद्विंभुज्यतइतिप्रयो
गोपपत्तिः नचयात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वेनोद्देश्यत्वंकर्मत्वंतदनवच्छेदकफलशालित्वे
नोद्देश्यत्वंसंप्रदानत्वमितिविशेषः स्वस्वत्वध्वंसावच्छिन्नत्यागपूर्वददात्यर्थः ननुपरस्वत्वफला
वच्छिन्नोपीतिवाच्यंउपेक्षायामपिददातेर्मुख्यार्थतापत्तेः मैवंफलाश्रयतयेष्टत्वमेवद्विजकर्म
त्वफलसंबंधितयेष्टत्वंचसंप्रदानत्वंब्राह्मणादिस्वत्यागजन्यस्वत्वाश्रयतयादातुरिष्टः अपि
तुतन्निरूपकतयैवातोनतस्यकर्मतानचाश्रयत्वमपिसंबंधविशेषइतिगवादेरपिसंप्रदानत्वापत्तेः

इतियदुच्यतेतदाष्टत्वायोदकमासिंचतिपत्न्येशानइत्यादौसेकजन्यजलसंयोगाश्रयनजन्यप्रीत्याश्रया
श्रयतयाऽभिप्रेतस्यष्टत्वपस्यादेस्संप्रदानत्वानुपपत्तिरितिवाच्यंधात्वर्थतावच्छेदकफलाश्रय
त्वभिन्नफलसंबंधस्यसंप्रदानत्वशरीरनिवेशनसामंजस्यात् ष्टत्वायोदकमासिंचतीत्यादौद्रव
द्रव्यक्रियानुकूलव्यापारोधात्वर्थः संयोगश्चनत्वाष्टशाधात्वर्थतावच्छेदकइतितदाश्रयत्वंनि
रूक्ताश्रयताभिन्नसंबंधरूपमेवेति तत्प्रकारकाभिप्रायविषयष्टत्वादेः संप्रदानतानिर्वा
हात् नचपत्न्येशानइत्यादौधात्वर्थतावच्छेदकफलाप्रसिध्यातदनुपपत्तिरितिवाच्यंमेदस्वति
योगिप्रविष्टधात्वर्थतावच्छेदकेफलानिवेशनप्रसिद्धिसंभवात् एवंब्राह्मणायगांददातीत्यादौ

श्रु·वा
५९
59

ब्राह्मणनिरूपितत्वेनात्मेच्छाविषयगोनिष्ठस्वत्वजनकत्यागगतेतिबोधः निरूपितत्वेन कर्तुरिच्छाविष
यत्वं द्वितीयार्थतार्थगोवृत्तित्वान्वितयात्वर्थतावच्छेदकस्वत्वान्वयाच चतुर्थ्यर्थः स्वत्वजनकत्यागस्य
ददात्यर्थः अत्र केचित् ददातियोगे यात्वर्थतावच्छेदकस्वत्वनिरूपकत्वमेव संप्रदानत्वं तदेव
चमुख्यं न दाच नत्र निरूपितत्वमूलं च चतुर्थ्यर्थः धात्वर्थतावच्छेदकस्वत्वेन्वेति अत एव श्राद्धस्यपि
त्रपेक्षयायागत्वमेव दानत्वं तु ब्राह्मणापेक्षयेति शूलपाणिः तत्र त्पद्यमाने ऽर्थे पितृणां स्वत्वा
नुत्पत्त्या संप्रदानत्वासंभवात् स्वत्वभागित्वेनोद्देश्यत्वं यदि संप्रदानत्वं स्यात् तदा पितृणामपित
यात्वाच्चतेः पित्रपेक्षयापि यानत्वं स्यात् न विप्रादेः पितृणां स्वत्वभागित्वेन नोद्देश्यत्वं पितरेत—

नेऽन्ने स्वयेत्यादिश्राद्धरूपत्यागाभिलापत्वथार्थैत्यागे चतुर्थ्यास्वत्वभागित्वेन पित्रादेरुद्देश्यत्वबोधक
त्वात् स्वत्वभागित्वेनोद्देश्यस्यापि पित्रादेः स्वीकाराभावान्न स्वत्वं ब्राह्मणानां तत्रानुद्देश्यत्वेपि स्वत्वं प्र
तिपत्तो जायतेऽस्त्र नुद्देश्यत्वेपि संप्रदानत्वमुपपादितमेव पितॄणामिव ब्राह्मणानामपि च स्वत्वभा
गित्वेनोद्देश्यत्वमविरुद्धं यथा तदर्थं तावच्छेदक फलभागितया यत्र संप्रदानत्वं हन्तायोदकमासिं।
चतिपत्येश्चोतश्मादौ तत्रोद्देश्यतान्तर्भावश्चावश्यकः यत्रासोद्देशेन दत्तिभ्रजलस्यदैवाद्दृत्तसंयो
गः अस्योद्देशेन शयनादिजन्यदैवात्पत्यादेः फलसंबंधस्तत्र तदाप्रयोगविरहात् अत एव तत्र च
तुर्थ्यर्थः स्वनिष्टतया कर्त्रभिप्रेतं तत्तत्फलप्रतिजनकत्वं तस्य नेकादिक्रियायामन्वेति भाक्तं चत

सु·वा·
६·

चतत्र संप्रदानत्वं उद्देश्यत्वागर्भं संप्रदानत्वपर्वलाघवात् शक्तेरितरत्र लक्षणायाश्चाभ्युपगमात्
पितृभ्यो दद्यादित्यादावप्यनिर्धारितकर्तृकसंप्रदाने चतुर्थीतत्वं च तत्र त्यागजन्यस्वत्वभा·
गितयोद्देश्यत्वमेव यत्र जनान्तरस्पृष्टत्वादिनिष्ठजलसंयोगादिरिच्छाविषयोऽन्येन च जनेनाभ्या
द्देशेन छिन्नजलादेः स्पृष्टत्वादिसंयोगस्तत्रापि स्पृष्टत्वायोदकमासिंचति जन इत्यादिप्रयोगापत्तिः त
तद्व्यक्तित्वस्य पदेनानुपस्थापनात्तेन रूपेणाविशेष्यभूतकर्तृव्यक्तेरिच्छांशे भानासंभवात् उपस्थित
जनत्वावच्छिन्नेच्छाविषयत्वस्य च स्पृष्टत्वसंयोगादावबाधात् एवं तदीयकालान्तरीणेच्छामादायाप्यतिप्रसंगता
दवस्थमिति चेन्न स्पृष्टत्वादिनिष्ठत्वेनैव वारिवत्वं ध्येतार्थः तस्याश्च विषयसंयोगादिजनकत्वस्य जन्यत्वोभयसंबंधे ६०

60

नैनेकादिक्रियायामन्वयः उक्तस्थले च यत्क्रियाव्यक्त्या जलसंयोगादिर्दृष्टत्वादौ जन्यते तत्र कालान्तरीण
पुरुषान्तरीणेच्छायाः स्वविषयसंयोगादिजनकत्वसंबंधसत्वेपि स्वजन्यत्वाभावान्नोभयसंबंधेनेच्छा
वैशिष्ट्यमित्ययोग्यतैवेति वदन्ति तत्रेदं बोध्यं उद्देश्यत्वागर्भत्यागजन्यस्वत्वभागित्वस्य ददातिसंप्र-
दानतानुरूपत्वे चैत्रमात्रोद्देशेन यद्दत्तं तत्र तादृशयानेनदंतत्योर्मध्यगंयनमित्वेन चैत्रपत्नीदत्त
मितिव्यवहारापत्तेः नच पत्युस्स्वत्वमेव पत्नीस्वत्वं जनयति न तु तत्सामग्रीति वाच्यं स्वत्वव
ति स्वत्वान्तरानुत्पत्तेः तदा च सर्वत्रैवोद्देश्यत्वान्तर्भावः भवतु च पितृभ्यो दद्यादित्यत्रापि मुख्यमे-
व संप्रदानत्वं चतुर्थ्यर्थः अस्तु वा स्वस्वत्वेच्छाधीनतत्कत्वमेव मुख्यं दानरूपक्रियासंप्रदानत्वं

स्मृ० पितृस्वत्वाश्रयित्वात्तेषांसंप्रदानत्वंचतुर्थ्यर्थोधात्वर्थतावच्छेदकस्वत्वान्वयिनिरूपितत्वंस्वत्वस्यचस्व
८१ स्वत्वध्वंसेच्छाद्रूपत्यागजनकत्वस्वेच्छाधीनत्वोभयसंबंधः तल्लाभश्चविशिष्टधात्वर्थताशक्यतामतेशक्ति
लभ्यएवतद्वृत्तिभावेनैवशक्त्युपगमात् फलव्यापारयोःपृथग्धात्वर्थत्वेत्वाकांक्षाबलादेवतादृशसंबं
धलाभः पितृभ्योदद्यादित्यत्रचयावर्थोतर्गतस्वत्वेचतुर्थ्यापितृत्वाद्यन्वयिनिरूपितत्वरूपोमुख्या-
र्थोबाधितत्वान्नसंभाव्यते अपितुनिरूपितत्वेनेच्छाविषयत्वरूपोलक्ष्यार्थएवददातिस्तुतत्र
मुख्यएवश्राद्धस्यापिब्राह्मणपित्तयादानत्वात्श्राद्धेब्राह्मणस्यसंप्रदानतानिर्वाहाया
त्तिचोद्देश्यतापिब्राह्मणस्येत्यादिकमभिददानस्यशूलपाणेरपिसंप्रदानत्वशरीरेउद्देश्यत्वप्रवेशापरि ८१
ता

गनिर्भरोऽवगम्यते कर्मणायमभिप्रैतीति सूत्रं प्रणयतो महर्षेः पाणिनेरपि सम्मतोऽयमर्थः शत्रवे
भयं ददातीत्यादौ जनयतीति भाक्तोऽर्थः एवं चोत्पादकव्यापाररूपक्रियाफलं भयरूपं कर्मैव तद्यो
गित्वेनोद्देश्यत्वात् शत्र्वादेः सम्प्रदानत्वं युद्धाय सन्नह्यत इत्यादौ सन्नहनादिक्रियाजन्यफलासंब
ध्यात् युद्धादेर्न सम्प्रदानतानिर्वाह इति नेयं सम्प्रदानचतुर्थी अपि त्वेधानाहर्तुं व्रजतीत्यर्थे एधे-
भ्यो व्रजतीतिवद्युद्धं कर्तुं सोढुं वा सन्नह्यत इत्यर्थविवक्षया क्रियार्थोपपदेति सूत्रोत्तरेण तस्य
च स्थानिनोऽप्रयुज्यमानस्य क्रियार्थोपपदस्य तुमुनन्तधातोः कर्मणि स्वाधिनिष्ठकर्मत्वविवक्षि
ते स्वोत्तरं चतुर्थी भवत्यर्थः तथा चाहरणाकरणासन्नहनाद्युद्देश्यकत्वं तादृशचतुर्थ्यर्थ इत्येवयेयंत्र

वा॰ थ यदग्नयेचप्रजापतयेचसायंजुहोतीत्यादौअग्न्यादेरिवसर्वभूतेभ्यउत्सृष्टंमयेतज्जलमूर्ऊतमि
९२ त्यादौसर्वप्राणिनामिवपशुनारुद्रंयजेतेत्यादावपित्यागविशेषरूपक्रियायांरुद्रादेरनिर्धारितक
62 र्तृकसंप्रदानतयाचतुर्थीस्यादितिचेन्न गौरवितप्रीतिहेतुक्रियायज्यर्थः तदर्थतावच्छेदकी
भूतप्रीतिरूपफलाश्रयतयारुद्रस्यविवक्षितत्वात्कर्मसंज्ञाकत्वेनद्वितीयैवनतुचतुर्थी
त्यागात्मकताहशक्रियायांनिरुक्तानिर्धारकर्तृकसंप्रदानत्वेसत्यपितदविवक्षणात्प्री-
तिभागितयोद्देश्यत्वरूपसंप्रदानत्वविवक्षायांचरुद्रायययजतइत्यपिप्रयोगः ॥ उभ
यविवक्षायांचपरत्वेनकर्मसंज्ञयासंप्रदानसंज्ञाभावात् द्वितीयैवजुहोत्युत्सृज— ९२

इच्छान्वयाग्रहितान्वय्याधेयत्वं वाग्रतः कर्मण्यणादिसूत्रस्याविषयः ईर्षाग्रवीति स्परोत्कर्षासहिष्णुता परो
त्कर्षगोचरो द्वेष इति यावत् तद्विषयपरस्य तेनैव मात्रेण संप्रदानता असूयागुणानिदोषाविष्करणं
तद्विषयस्याप्यनेन संप्रदानताविषयता विषयस्तत्र चतुर्थ्यर्थः। विप्राय शतं धारयतीत्यादौ धा
रेरुत्तमर्ण इत्यनेन धनिकविप्रादेः संप्रदानता अथ को धार्यर्थः न द्रव्यांतरदानमंगीकृत्य परद
त्तद्रव्याधानं तथा सत्यादानात्परतो धारयतीति प्रयोगानुपपत्तेः आधानस्यावर्तमानत्वात् न चेष्टा
पत्तिः आपरिशोधनं तदा प्रयोगात् नापि तादृशादानध्वंसः अधमर्णस्य तदकर्तृत्वात् न चादा
नध्वंसः अधमर्णस्य तदकर्तृत्वा~~त्नापितादृशादानध्वंसः अ~~ त्ववत्वध्वंसाश्रयतया तत्कर्तृत्व

ऋ॰ ९२ 63

मप्युक्तमिति वाच्यं एवमप्यादानध्वंसस्य परिशोधनोत्तरमपि सत्त्वेन तदानीमपि धारयतीति प्र
योगापत्तेः न च परिशोधनप्रागभावविशिष्टो निरुक्तादानध्वंसस्तथा च ऋणीकृतद्रव्यान्तरपरि-
शोधनप्रागभावदशायां परिगृहीतमृणमादाय धारयतीति प्रयोगापत्तेः न च स्वप्रतियोगिनिर्वाह
कंगीकारद्रव्यदानप्रागभावविशिष्टादानध्वंसस्तदा यहृणं परिशोधितं तद्द्रव्यं च पुनर्गृहीत्वा परि
शोधनीयं तदादाय धारयतीति व्यवहारापत्तेः उदीच्य परिशोधनस्यापि स्वकर्तव्यतया पूर्वाभ्युप
गविषयत्वात् तत्प्रागभावस्य पूर्वं गृहीतपरिशोधनोत्तरमपि सत्त्वात् न च स्वप्रतियोग्यया न नि
र्वाहकाभ्युपगमविषयीभूतं यद्द्रव्यं तथा नैकक्षणावच्छिन्नैकाधिकरणवृत्तित्वसंबंधेन तद्विशिष्टाम
प्रागभाव ९२

विशिष्टादानध्वंसस्तत्रयाउक्तस्थलेचोदीच्यपरिशोधनप्रागभावः प्रथमादानप्रयोजकाभ्युपगमविष
यपरिशोधनविशिष्टः प्रथमपरिशोधनप्रागभावस्य प्रथमपरिशोधनोत्तरंनास्त्येवेतिनोक्तातिप्र-
संगइतिवाच्यंएवमपियस्यऋणस्यपरिशोधनमप्रसिद्धं तदादानप्रभृतिकालीनस्यतावद्द्रव्यत्वन्मम
यादेयमित्यभ्युपगमस्य तदुत्तमर्णोद्देश्यकतावद्द्रव्यदानमेवविषयइत्युपेयं तदुत्तमर्णोद्देश्य
कतत्कर्तृकतावद्द्रव्यदानस्याप्रसिद्धत्वात् तथाचान्योद्देश्यकतावद्द्रव्यदानोत्तरंतदभ्युपगमवि
षयद्रव्यदानविशिष्टान्यप्रागभावासत्त्वात्तथारयतीतिव्यवहारानुपपत्तिरितिचेदत्रावद्रूः—
ऋणग्रहणेनाधमर्णेनिपरिशोधननाश्याऽदृष्टविशेषोजन्यतेतेनैवाऽदृष्टेनऋणमपरिशोध्यमृत

ऋ॰वा तस्यनरकादिकमुत्पद्यतेतथाचद्रव्यांतरस्यानाभ्युपगमपूर्वकपरदत्तद्रव्यादानजन्यादृष्टविशेष
६४ वत्वमेवधारयतेरर्थः तद्घटकदानान्वयिकर्तृत्वंचतदर्थ्यर्थः नचऋणपरिशोधनमेवदुरदृष्ट
जनकेऽपवादकमध्येतस्यैवपरिगणनात्‌नतुऋणादानेनतस्यतदात्वेमानाभावादितिवाच्य
64 ऋणादानस्यदुरदृष्टविशेषजनकत्वेपिपरिशोधनेनतस्यनाशइतिबोधनायापरिशोधनस्य
नरकरूपफलोपदानप्रयोजकत्वाभिप्रायेणतस्योपपातकमध्येपरिगणनोपपत्तेः ऋणमादाया
परिशोधकस्यनरकभागितयाऋणादानस्यैवदुरदृष्टसाधनतयाः कल्पनीयत्वात्‌गृहीतर्णापरिशोध
नापेक्षयालघुत्वात्‌अपरिशोधनस्यहेतुत्वेपरिशोधनपूर्णकालेप्यपरिशोधनत्वेदुरदृष्टोत्पत्तेरावश्यक ६४
तयापरिशोधनस्यतन्नाशकता——

याश्रवश्यंकतयाऽस्माकंतत्कल्पनाधिक्यविरहात्परिशोधनोत्तरंचपरिशोधनाभावसत्वेन न
दलात्तदुरदृष्टवारणायपरिशोधनध्वंसस्यतत्प्रतिबंधकतायाः कल्पनीयतयाभवन्मतेगौ
रवाच्चनचपरिशोधनानुत्तरमरणमेवपापजनकंवाच्यंगृहीतद्रव्यमपरिशोध्यमरणस्यले
नद्रव्यपरिशोधनासिध्यानदनुत्तरत्वघटितरूपेण हेतुतायाः कल्पयितुमशक्यत्वादित्यल
मधिकेन यूपायदारु इत्यादौनसंप्रदानचतुर्थीअपितुतादर्थ्यार्थेसूत्रांतरीणस्यात्तत्तादर्थ्यंस
पवार्थः प्रयोजनंयस्यतत्वंसमभिव्याहृतपदार्थेतादर्थ्यविवक्षायांतद्वाचकाच्चतुर्थीतिन
दर्थः प्रयोजनत्वंचनाप्रजन्यत्वे दुःखादेः पापादिजन्यतयादुःखायपापमित्याद्यवत्तेः नापि

सु-वा जन्यतयेच्छाविषयत्वं स्वर्गादेः पुण्यादिजन्यत्वेनेच्छाविषयत्वात् स्वर्गाय पुण्यमित्याद्यापत्तेः स चे
६५ ष्टापत्तिः तदा सति पक्त्रे व्रजति तस्मै पाकाय व्रजतीति निर्वाहाय मर्थाऽभावे वचनादिति हृत्त्व
65 णानैवैयर्थ्यात् पाकादेर्निरुक्तव्रजनाद्यर्थतयैव तद्वाचकपदाच्चतुर्थ्यनुपपत्तेः अपितु समभि
व्याहृतपदार्थनिष्ठव्यापारेच्छानुकूलेच्छाविषयत्वे तत्प्रयोजनत्वं तत्प्रयोजनकत्वरूपतादर्थ्य
चतदिच्छाविषयव्यापाराश्रयत्वं दारुणाद्यपेच्छाधीनेच्छाविषयतत्त्वाणरूपव्यापारवत्तया-
यापार्थत्वमिति तद्विवक्षया यागपदाच्चतुर्थी इच्छादीनेच्छाविषयव्यापाराश्रयत्वं च तदर्थ
र्थः— प्रथमेच्छायां यागादेः प्रकृत्यर्थस्याविषयतयाऽन्वयः पर्वदेयनाय—

दारुंरंधनायस्थालीत्यादावूह्यं तत्रतादृशव्यापारोज्वलनतंडुलदारणादिः स्नपणादेस्स्वर्गेच्छार्थी
नेच्छाविषयतदनुकूलव्यापाराश्रयतयानस्वर्गीयस्नपणमितिप्रयोगः व्रजनादेः क्रियायाः पा
काद्यमनुकूलव्यापाराश्रयतया पाकायव्रजतीत्यादौनानेनसूत्रेणचतुर्थी तुमर्थाच्चेत्यादि
सूत्रेंतदर्थस्यतुमुनंतेनयद्धातुनायादृशोर्थः प्रत्याय्यतेसमभिव्याहृतक्रियान्विततदर्थप
दात्तद्धातुघटितभाववत्कृदंताच्चतुर्थीति पक्तुंव्रजतीत्यत्रतुमुनंतेनव्रजनेपाकसमानकर्तृ
कत्वसहितपाकविषयेच्छार्थीनेच्छाविषयत्वंबोध्यतेतुमुण्वुलाविति सूत्रेणसमभिव्याहृतक्रि
यायांप्रकृतक्रियासमानकर्तृकत्वसहिततदिच्छार्थीनेच्छाविषयत्वरूपतदर्थकत्वेनविवक्षितयोस्तु

मुख्यहेतोर्मिथ्यानात् पतन्तं व्रजस्यापि स्वर्गाय पुरुषमित्यादिर्न विषय इति साधुरेव पथ्यानादर्त्तं व्रजतीत्यर्थे
पर्यग्मोक्षमिति पतस्य न व्रजनप्रयोजनत्वमिति तया व्रजनेच्छानुकूलेच्छाया अविषयत्वात् व्रज
नस्य तदनुकूलव्यापाराश्रयत्वाच्चेति न तादर्थ्यमिति सूत्रस्य प्रवृत्तिः नापि तुमर्थादिति भावादेवपदस्य कि
यार्थपभाववचनत्वाभावादिति तत्र क्रियार्थोपपदस्येति चतुर्थी तदर्थं च क्रियार्थोपपदस्तुमुनन्तो यो
यातु स्वप्रयुक्तस्य यत्कर्म तत्प्रयोगे विनातदर्थकर्म तयायद्विवक्षितं तद्वाचकाच्चतुर्थीति अत्र-
चार्थतुमिति त्वमुनन्तार्थः समभिव्याहृतक्रियान्वयिस्वार्थकर्मत्वान्वयाहरणं तादृशार्थ
कर्मतया एवयस्याविवक्षितत्वात् तत्र चतुर्थ्यापवार्थः तत्कर्मकाहरणप्रयोजनकत्वं पाकाय
प्रव्रजतीत्यादौ पाककर्तुमिच्छुतीत्यर्थ ——

विवक्षायामनेनैव सूत्रेण चतुर्थ्युपपन्नावपि यदा पाककृतच्छायीनेच्छाविषयत्वरूपं पाककरणप्र
योजनकत्वं ब्रजनेन न विवक्षितमपि तु पाकेच्छायीनेच्छाविषयत्वरूपं पाकार्थकत्वमेव तत्रापि चतु
र्थ्युपपत्तये तुमर्थादित्यादिसूत्रं अस्यायद्यास्तइत्यादौ अस्य पदस्याम्घबोजनपरतया तादर्थ्यचतु
र्थ्येव आह्रीयतइत्यस्याध्याहारेण धर्मं भोजयितुमाह्रीयत इत्यर्थविवक्षया क्रियार्थोपपदे इत्यादि
सूत्रेण चतुर्थ्युपपत्त्या अस्य पदस्य मुख्यार्थपरतोपपादनेपि अस्य यद्यास्तइत्यत्रास्य पदस्य तद्योजन
परतायास्तादर्थ्यचतुर्थ्या आवश्यकता अन्यथाहृतपदसापेक्षतया चतुर्थ्या समासानुपपत्तेः
न च तदापि समासानुपपत्तिः रंधनाय स्थालीत्यत्र समासवारणाय चतुर्थी तदर्थार्थवलिहितु

मु॰वा
६७
67

रद्धितैरिति सूत्रेण चतुर्थीसमासे प्रकृतिविकृतिभावस्य नियामकत्वानुसरणादिति वाच्यं श्वावासगृहदाश्व
घासादौ चतुर्थीति योगविभागेन शाब्दिकैस्तत्समासोपपादनात् समस्यस्वस्तीत्यादिशब्दयोगेपि तदर्थ्यविशे
षणवाचकपदान्नमः स्वस्तीत्यादिसूत्रेण चतुर्थ्यनुशिष्यते नमःशब्दादस्य योगो नमस्कारस्य पूर्वो
र्थः शिवाय नम इत्यादौ त्यागार्थको नमःशब्दस्तु चतुर्थ्या च तत्र प्रकृत्यर्थस्य शिवादेरुद्देश्यत्वं प्रत्याय्य
ते त्यागश्च यदि शिवस्यायं भवत्वित्यादिफलेच्छाधीनस्वस्वत्वाभावेच्छारूपस्तदा त्यागोद्देश्यत्वं भाग
जनकेच्छायां स्वत्वभागितया विषयत्वं यदि च त्यागस्वरूपे चैव स्वस्वत्वाभावमिवान्यदीयत्वेन त्यज्यमानगतस्व
त्वमपि तत्र विषयीकरोति न तु तज्जनकेच्छा तदा स्वत्वभागितया त्यागविषयत्वमेव तदुद्देश्यत्वं— ६७

शिवादेर्विग्रहवत्वेपि स्वीकाराभावात् तदाकारतया ध्यानमंत्रस्य त्यागोद्देश्यतामते तदभावाश्चान्य
ज्ञमानोपचारादेः स्वत्वाभावेपि तदीयत्वेन तत्र द्रव्ये स्वत्वावगाहिनीच्छा विसंवादिरूपैव द्रव्यनि
ष्ठेऽस्मदीयस्वत्वेवाधितं शिवादिनिरूपितत्वे शिवादिनिरूपितेप्रसिद्धस्वत्वांतरे वाभाधितं तत्त
द्रव्यसंबंधमवगाहते न च स्वत्वांतररूपफलेच्छां विना स्वस्वत्वाभावगोचरेच्छैव न संभवतीति।
शिवादिस्वत्वंत्यागस्यैव विषय इति पक्षोऽसंभवदुक्तिक इति वाच्यं स्वस्वत्वाभावविषयकेच्छा-
याः पुण्यादिरूपसफलजनकत्वात्तद्विषयस्य पुण्यादिजनकतावच्छेदकस्यापि पुण्यादिफल
कत्वात् अन्यथा तत्त्वत्वस्यापीष्टांतरेजनकतयात्वेऽपुरुषार्थतया च प्रथममपि तदिच्छाया

कु·वा असंभवेनप्रथमकल्पस्यापिदूषयतापात् तत्रचप्रथमकल्पेस्वत्वप्रकारकेच्छाजन्यत्वंजन्यतासं
६८ बंधेनताद्दशेचैववाचतुर्थ्यर्थः तत्रप्रकृत्यर्थस्यशिवादेर्विषयताविशेषसंबंधेनान्वयः द्वि
६८ तीयकल्पेचविषयिताविशेषएवचतुर्थ्यर्थः तत्रचनिरूपितत्वसंबंधेनशिवादेरन्वयः नमः
पदार्थत्यागस्यचविषयताविशेषसंबंधेनद्रव्येऽन्वयः द्रव्यस्यैववाविशेष्यतयाभासमानत्या
गेविषयिताविशेषसंबंधेनान्वयः नचप्रथमांतपदार्थस्यमुख्यविशेष्यतानियमः भूतलेनघ
टइत्यादौसप्तम्यर्थस्याप्यभावस्यमुख्यविशेष्यतयाभानात् शिवायोत्सृजतीत्यादाविवना
ग्रानिराकर्तृकसंप्रदानता नमः पदार्थस्यक्रियात्वाभावात् नमः पदेनचस्वत्वप्रयोत्त्य— ६८

पुरुषकर्तृकत्वोपरागेणैवत्यागोभिधीयते अस्योच्चारितनयः पदेनान्यदीयत्यागावोधनात् तत्पु
रुषोच्चारितनमः पदान्न त्यागबोधेनापि त्यागे त्यज्यमानद्रव्ये च तदीयत्वसंशयानुदयात् अत
एवत्यागे तदीयत्ववोधनायात् अहंद्देमयादीयते इत्यादिवत् अहं नवोमेनम इत्यादिन प्रयु
ज्यते नवापकीयत्ववोधनाय चैत्रोनम इत्यादि ऋत्विजाच यजमानपुरुषान्तरीयतत्तद्रव्य
त्यागे स्वीयत्वमारोप्यैव वष्ट्रजायांनमः पदंप्रयुज्यमानस्तचारोपस्तस्य विशेषदर्शनदशायामप्याहार्य
नयोपपद्यत इति प्रतितिनिधिप्रयुक्तस्य दानवाक्यस्यैव वष्ट्रजायांतादृशनमः पदघटितवाक्य
स्यवाधितार्थकत्वेप्यदृष्टजनकत्वमविरुद्धं अस्मच्छब्दस्यैव स्वोच्चारणकर्तृत्वोपलक्षितपु

भु·वा·
८९
६९

रुषविशेषवाचकात्वन्नमःपदाद्विशेषरूपेणपुरुषमानंअशक्यस्यचैवत्वीदृग्भानासंभवेतस्यापि
वाच्येऽन्तर्भावःस्वीकरणीयः तदनुगमकमेवोपलक्षणीभूतमेककालीनोभयावृत्तिउच्चारपि
न्तशरीरजात्यवत्स्वत्वानुगमेपिशक्त्यैक्यंकथंचिदुपपादनीयंसर्वनामशक्त्यैक्यवदुपलक्षणरू
पप्रविष्टमुच्चारणंवेदीयत्वेनाविशेषणीयंअतःपूजाभिन्नयावद्व्यक्तिकान्वयावबोधनायान्ते
न्नमइतिनप्रयोगः योग्यतासत्वेपितत्रनमःपदप्रयोगस्यवेदाबोधितत्वेनतद्घटिततत्पद
शाक्यपुरुषोलक्षणारूपाप्रसिध्यावाचकत्वात् अतएवयदानीवञ्जीतिरूढक्रियास्यले
पूजयतीत्यादिवारणायपूजयित्यादिवाचिप्रीत्यौगिकेरवीनवृत्तित्वस्वसमभिव्याहृतपदार्थ ८९

कर्तृप्रकर्षावधिकोत्कर्षवद्वृत्तित्वरूपमुपलक्षणमुपेयतेऽतःस्थलेचयोग्यतासत्वेपिनीचवृत्तिप्रीतेस्त
त्वाभावेनतत्तात्पर्येणपूजयित्वादेर्नप्रयोगः तदानीचोद्देश्यकत्यागतात्पर्येणनमः पदाप्रयोगास्तद-
तिप्रसंगवारणायगौरविनोद्देश्यकत्यागादेरेवनमः पदशक्तिकल्पनादेयंगौरविनोद्देश्यकत्वस्य
नमःपदार्थशरीरनिवेशेगौरविनोद्देश्यकपूज्जातिरिक्तद्रव्यत्यागबोधनायनमः पदप्रयोगवारणा
योक्तविशेषणस्योच्चारणेप्यवश्यनिवेशनीयतयातत्तपवत्तदतिप्रसंगभंगात् इंद्रायस्वाहाय
भ्यंस्वधेत्यादौस्वाग्निप्रक्षेपापादितदेवोद्देश्यकत्यागबोधकस्वाहापदापितृदेश्यकत्यागबोधकस्व
धापदयोरपिनमः पदच्छेदादेशितोच्चारणकर्तृत्वोपलक्षितपुरुषीयत्यागवाचकताप्रसंगान्यथा·

कु॰वा सर्वत्रदेवातिप्रसंगः एवंचदेवोद्देश्यकत्वादेरपिनवाच्यान्तर्भावः अतादृशत्यागतात्पर्येणस्वाहादि
७. प्रयोगस्यदेशतादेशांतत्वविरहादेवानतिप्रसंगात् अतएवतांत्रिकस्नानायामर्घ्याचमनीयादिदानेः
70 ग्निप्रक्षेपोपादानत्वपितृद्देश्यकत्वविरहेपिस्वाहास्वधाप्रयोगस्यनासमवेतार्थताएवंचसतिन
मःस्वाहास्वधाशब्दानामेकस्थलेऽन्यप्रयोगस्यवेदबोधितत्वाभावेनैवनातिप्रसंगः नतिरूपो
नमःपदार्थस्यस्वस्यापकर्षबोधनानुकूलव्यापारस्यतद्भ्याचापकर्षान्वय्यवधित्वमवधिमत्वे-
वाप्रतीयतेस्वमुच्चारयितातथाचचैत्रायुच्चरितान्नमोदूरयइत्यादिशब्दाद्धर्मावधि-

कंचैवात्रापकर्षबोधानुकूलश्चैत्रीयव्यापार इत्याधाकारकोबोधः नारायणं नमस्कुरुतेत्यो नमश्शब्द

योगेपि न चतुर्थी द्वितीयया कारकविभक्तित्वेन बलीयस्त्वाबाधात् अथात्र नारायणादेर्नमस्का

रघटकापकर्षावधित्वमेव तस्य न कर्मत्वं कर्मत्वं च क्रियाजन्यफलशालित्वादिरूपमेव तस्य न

तस्येति द्वितीयाया नार्थे विषयः न चापकर्षबोधरूपफलाश्रयत्वरूपकर्मत्वं तत्राबाधितमेवे-

ति वाच्यं एवं सति नारायणावधिकापकर्षबोधकदंडवत्प्रणिपातादिलिंगकतादृशापकर्ष-

बोधाश्रयतायाः पुरुषांतरसाधारणतया नारायणः प्रणामदशायां मनुष्यं नमस्करोतीत्यादिप्रयो

गापत्तेः यथोपकर्षावधित्वप्रकारकबोधानुकूलव्यापारो नमस्कारः तद्घटकबोधविशेष्यतया

कु·मा
८१
71

नारायणादेः कर्मत्वं क्रियाजन्यफलशालित्वरूपे कर्मत्वे च व्यापारांशेऽनुकूलतासंबंधेन विशेष
णाभूतं फलमेव विवक्षणीयं अत्र चानुकूलत्वमेव व्यापारांशे विशेषणमित्युपकर्षावदित्वबोद्धः
पुरुषान्तरस्य न कर्मतेत्युच्यते तेन दापि नारायणं प्रणमेत्यादावेव कर्मत्वमुपपद्यते न तु नारा-
यणं प्रणमेत्यादावेव कर्मत्वमुपपद्यते न तु नारायणं नमस्कृत्येत्यादौ नमः पदार्थघटकज्ञा
नस्य धात्वर्थताविरहेण तद्विषयतायाः कर्मतानात्मकत्वात् तत्कृतिविषयतायाश्च नमः पदार्थ
(घटकज्ञानस्य धात्वर्थताविरहेण तद्विषयतायाः कर्मतानात्मकत्वात्) व्यापारपदवत्त्वात् मैवं
नमस्करोतीत्यादौ कृधातुनैव व्यापारबोधात् ज्ञापकर्षावधित्वप्रकारकबोधविषयतामात्रेनि ८१

प्रयोजकव्यापारानुकूलकृतिमानिति समुदायार्थीनोबोधः तादृशविषयताश्रयतया नारायण
स्यकर्मत्वंयतोधात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वंकर्मत्वमित्यत्रधात्वर्थतावच्छेदकतत्वंनयातुशक्य
तावच्छेदकत्वंअपितुव्यापारद्वारापार्थेअनुकूलतासंबंधेन विशेषणतयाधातुप्रतिपाद्यत्वमक्तं नेच
निपातार्थस्यधात्वर्थेसाक्षादन्वयेननमः पदार्थस्यतादृशबाधविषयत्वरूपस्यधात्वर्थतावच्छेदक
त्वमत्रतमेवनचैवंपूर्वदेशादेर्गम्यादिकर्मत्वंदुर्वारंविभागादेःक्रियाजन्यत्वसत्त्वेपिनिरुक्तधा
त्वर्थतावच्छेदकत्वाभावात्नहि विभागादिर्गम्याद्यर्थेकथमपिविशेषणतयाभासतेएवंचनारा
यणादेः करोतिकर्मत्वेपिनमः पदादिकंविनाननञ्योगेनारायणादिपदोत्तरंद्वितीयानर्थादे·

कु.रा. यत्वान्वयिफलोपस्थापकाभावेन तदर्थानन्वयात् नापि नारायणः फलं करोतीति प्रयोगापत्तिः फ
७२ लस्याश्रयधात्वर्थव्यापारे साक्षादविशेषणत्वात् निपातातिरिक्तनामार्थस्य धात्वर्थे भेदेनान्वयस्याव्यु
त्पन्नत्वात् धात्वर्थे साक्षाद्विशेषणीभवत्स्वेव फले द्वितीयार्थाधेयत्वान्वयात् अत एव पुरस्कृत्रि
72 रेवञ्चादेः कृतिकर्मतया धात्वर्थव्यापारविशेषणपुरः पदद्रूपनिपातार्थाग्रदेशावस्थानरूपफला
श्रयत्वात् नारायणो नमस्क्रियते न्यायात् पुरस्क्रियत इत्यादौ निपातार्थफले धात्वर्थव्यापारवि-
शेष्यतयैव भासते तदन्वितमाश्रयत्वं कर्माख्यातादिना प्रत्याय्यते अथैवमपि कारक-
विभक्तेः साक्षाद्धात्वर्था—

न्वयित्वनियमभंगोदुर्वारएवेतिचेन्नतादृशनियमेनिपातातिरिक्तार्थमंक्तृत्वेन्यस्यैवसाक्षादर्थत्वा
त्. अन्यथाघटोदंडाज्जायतेनवेतिनञापारिमांडल्यादित्यादौकारकपंचम्याः जन्याद्यन्वयिनिनञ
र्थाभावेप्रतियोगितयास्वार्थप्रयोज्यत्वादिबोधनासंभवात् पारिपारिमांडल्यादिनिरूपितमपिप्रयो
ज्यत्वंविषयतयातदवच्छिन्नजनकताकज्ञानादौप्रसिद्धंप्रयोज्यत्वविशिष्टोन्यत्रैवदृत्तितत्रयात्वर्थः
तत्रपंचम्यंतार्थपारिमांडल्यनिरूपितत्वस्याभावोनञाबोध्यतेउक्तरीत्याक्रियायोगेननमस्कार्यस्य
कर्मत्वेपिस्वयंभुवेनमस्कृत्वेत्यादौचतुर्थी अपकर्षावधित्वमात्रविवक्षयाकेचित्तुनारायणंन
मस्कृत्येत्यादौनमःपदंनतिकर्मपरंतथाचनारायणंनतिकर्मीत्यर्थविवक्षयाघटंमुक्तंकरोतिमु

खु॰
७४
73

त्नीकरोतीत्यादौ घटादेरिव नारायणादेः कृतिकर्मतामाशिखंडिनं पुरस्कृत्येत्यादावपि पुरः पद-
मग्रस्थितपरं एवं घटं साक्षात्करोतीत्यादौ साक्षात्पदं प्रत्यक्षविषयपरं एवं दुःखमाविष्करोतीत्य
त्र स्वं प्रादुष्करोतीत्यादावप्याविरादिपदं ज्ञानगोचरतार्थकमिति सर्वत्र पूर्ववत् द्वितीयानिर्वा
ह इत्याहुः तन्न नमः पदस्य धर्मिबोधकत्वेन रूपेणाविर्भवतीत्यादाविव नमो भवतीति प्रयोग
प्रसंगात् तस्मान्नमस्करोति आविष्करोति पुरस्करोत्यलंकरोतीत्यादौ नमः प्रभृतयो विधाना
धर्मवाचका एवत्वाभावात् तत्र कर्माश्रयस्य दर्शितरीत्यैव कर्मतोपपत्तेः आविर्भवतीत्यादिप्र-
योगानुरोधेन चाविरादिशब्दानां प्रकटताद्याश्रये धर्मिणि लक्षणापेयते मुक्ताः पटइत्यादौ ७३

पात्वर्थभावेधर्मत्वेपेअभेयान्वयः क्रियायास्वार्थाभेदान्वयेआविरादेरेवाकांक्षास्वीक्रियतेनतुनमःपदादे
रितिननारायणोनमोभवतीत्यादेः प्रसंगः शुक्लीकरोतीत्यादोच्चीप्रत्ययांतस्यापिशौक्ल्यादिरूपधर्मि
पदार्थः अभूततद्भावेतदनुशासनात् अभूततद्भावश्चअभूतस्यपूर्वकालावच्छेदेनशुक्लादिभाव
रहितस्यतद्भावः शौक्ल्यादिः अथवाअभूतः पूर्वकालावच्छेदेनधर्मिण्यविद्यमानस्तद्भावः शौक्ल्यादिः
शुक्लीभवतीत्यादोतुदर्शितावितिः नचाभूततद्भावपर्यंतस्यच्विप्रत्ययवाच्यत्वेगौरवात् शुक्लादि
पदोपस्थाप्यपदार्थतावच्छेदकशौक्ल्याद्यन्वयिनिअभूतत्वमेवच्विप्रत्ययार्थोस्तुशुक्लान्तरइत्यादोत
रचाद्यर्थोत्कर्षस्येवच्व्यर्थस्यापिव्युत्पत्तिवैचित्र्येणपदार्थतावच्छेदकेअन्वयिसंभवादितिवाच्यं

खु॰ ७४ 74

मन्मतेपिशौक्ल्यादिभावस्यैवद्विप्रभृत्ययार्थे प्रकृत्यर्थतोपगमेन सारवान्वकाशात् एवंकालावच्छिन्न
स्वनिष्ठाभावप्रतियोगित्वसत्त्वेतत्पादेयत्वस्य प्रत्ययार्थे प्रकृत्यर्थस्य संबंधतयाभानोपगमात् शौ
क्ल्यादावभूतत्वलाभेनैवजलपरमाणुशुक्लीभवतीति प्रयोगाप्रसंगात् शौक्ल्यादेस्वधर्मत्वेनैव
वाच्यतानवच्छेदकतद्रूपेणेति नशक्यानेन्य प्रकृत्यर्थतावच्छेदकतत्तद्धर्मनिष्ठादेयताविशेषणमेव
संबंधतयाभानोपगमात् धर्मान्तरस्याभूतत्वमादायनजलपरमाणुशुक्लीभवतीत्यादिप्रसंगः
प्रकृत्यर्थतावच्छेदकगतप्रागविद्यमानत्वस्यद्वित्वप्रत्ययार्थत्वमतेत्यशुक्लीभवतीत्यादौ प्रकृत्यर्थता
वच्छेदकशौक्ल्याद्यभावस्यप्रागपिक्वचिद्विद्यमानतयातदभावान्वयियोग्यतानुपपत्तिः तत्तद्धर्मेणवि- ७४

शाक्यानंत्यमिति निरूर्वकालावच्छिन्नोऽभावपवाविद्यमानत्वं तस्य च प्रकृतस्पर्धतावच्छेदके सामानाधि
करण्यसंदितप्रतियोगित्वसंबंधेनान्वयो वाच्यः प्रकृतस्पर्धे च तादृशसंबंधेनाभावविशिष्टस्य वैशि
ष्ट्यभानमुपेयते अन्यथा अन्यत्वस्वाभावमानाधिकरण्यस्य शोक्त्यादेः सर्वदामुक्तकाकादावपि-
सत्वेन काकोऽमुक्तीभवतीति प्रयोगस्यात् अभावरूपपदार्थांतरविशिष्टप्रकृतस्पर्धतावच्छेद-
कवैशिष्ट्यभानं च प्रकृतस्पर्धेन संभवति प्रकृतस्यास्ववृत्तिसदकारेणस्वार्थे यादृश विशेषणावच्छिन्न-
प्रकृतस्पर्धतावच्छेदकीयसंबंधोन प्रत्याय्यते पदांतरसमभिव्याहाररूपाकांक्षया प्रकृतस्पर्धतावच्छेद
कीयतादृशविशेषणासंबंधावच्छिन्नसंबंधाप्रत्यायनेन प्रकृतस्पर्धतावच्छेदकीयसंबंधेष्विप्रत्य

कु॰ ७५ 75 यार्थाभावविशिष्टप्रतियोगित्वरूपविशेषणस्य प्रकृतस्वविषयाभासमानस्यभानासंभवादित्यनुपपत्तिः
॥स्मन्मतेतुभवत्यर्थेभावेविशिष्टप्रतियोगितार्थस्याधेयतासंबंधेनपूर्वकालावच्छिन्नस्वाभावाधिकरणवि
शिष्टस्याशोत्पत्त्यादेःसामानाधिकरण्यसंबंधेनैवान्वयस्योपगंतव्यतयातेनसंबंधेनचाधिकरण
विशेषशोत्पत्त्यादिनाविशिष्टस्यभवत्यर्थस्यैवाख्यातार्थेश्रयत्वेनिरूपितत्वसंबंधभानात्तादृश
विशिष्टनिरूपिताश्रयत्वस्यचपूर्वकालावच्छेदेनाशोत्पत्त्यभावाधिकरणएवसत्वेननोक्तातिप्र
प्रसंगः अन्यत्वयमाशयस्वाप्तिभवतश्चमादावाशी स्वस्त्यर्थः साचपरःइति विषयकस्वेच्छास्वमुच्चा
रयिता हितान्वयासंबंधस्यानुपपत्त्यर्थः पवंचभवदीयइतिविषयणीमदिच्छेतिबोधः— ७४

कल्याणार्थकोपि स्वस्तिशब्दः स्वस्त्यस्तु मह्यमित्यादौ तत्रापि च तदर्थः स्वस्त्यर्थान्वयासंबंधश्च
ले वृक्षात्पर्णं पततीत्यादौ पंचम्या प्रकृत्यर्थस्य वृक्षादेः पतनादिक्रियापादानत्वं प्रत्याय्यते अपा
दानत्वं च स्वनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकीभूतक्रियाजन्यविभागाश्रयत्वं पर्णादेः स्वनिष्ठवृक्षा
दिविभागजनकस्वपतनाद्यपादानत्ववारणाय भूतांतं क्रियाविशेषणं भेदप्रतियोगितावच्छेद-
कत्वे विभागे च पंचम्याः शक्तिद्वयं भेदे विभागे च वृक्षादेः प्रकृत्यर्थस्याधेयतासंबंधेनान्वयः
प्रतियोगितावच्छेदकत्वं चाश्रयत्वसंबंधेन विभागस्य जनकतासंबंधेन क्रियायामन्वेति जनक
तासंबंधेन क्रियायामन्वेति जनकतासंबंध्यप्रतियोगितानवच्छेदकतया न तत्संबंधावच्छि-

कु॰वा त्वविभागाभावः क्रियायां बोधयितुं तत्र शक्यत इति चेत्तर्हि विभागजनकत्वमेव पंचम्यर्थोऽस्तु प्रतियो
७८ गितावच्छेदकत्वस्यैव स्याप्याश्रयतासंबंधेन क्रियायामन्वयः पर्वतवृत्तनिष्ठभेदप्रतियोगिता
76 वच्छेदकतन्निष्ठविभागजनकपतनाश्रयः पर्णमित्यादौ कारकत्वान्वयस्थले बोध्यः अथ पंचमीस
मभिव्याहृतनञाऽन्तयोः पंचम्यर्थयोर्द्वयोरेव वाऽभावद्वयं बोध्यते यथायोगमेकतरस्यैवानाघः
पर्णं वृक्षात्पततीति तत्स्मादित्यत्र स्वनिपतने स्वनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावसत्त्वेपि
स्वनिष्ठविभागजनकत्वाभावासत्त्वेन वृक्षात्पततीत्यत्र भूतलादित्यत्र च पतने भूतलादिनिष्ठविभागा
दिजनकत्वाभावसत्त्वेपि तन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावासत्त्वेनायोग्यतापत्तेः नापि द्वितीयः — ७५

ष्टपतनेपत्रनिष्टविभागजनकत्वस्यैवपत्रांतरनिष्टभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्यापिवा
याद्योगत्तायानिर्वाहयितुमशक्यत्वादिति अत्राहुः विभागेजनकत्वंचपंचम्यर्थः विभागे
प्रकृत्यर्थस्यावदिमत्वसंबंधः तेनसंबंधेनप्रकृत्यर्थविशिष्टस्यविभागस्यनिरूपितत्व
विशेषसंबंधेनजनकत्वेऽन्वयः जनकत्वंचफलोपधानरूपंविशिष्टनिरूपितत्वादृश
जनकत्वस्यक्रियायांनत्रसमभिव्याहारस्थलेचक्रियान्वयिन्यभावे प्रतियोगित्वेनान्व
यः वृत्तपत्रादिविभागजनकंपत्रादिकर्मचनपत्राद्यवधिकत्वविशिष्टविभागोपधाय-

ख्यु॰ ७७

कं पश्चादेस्वावधिकत्वविशिष्टविभागानधिकरणत्वेन तत्कर्मणि विशिष्टविभागसामानाधिकरण्या
भावात्फलोपधायकत्वस्य च फलसामानाधिकरण्यगर्भत्वादतो नोक्तानुपपत्तिः वृक्षाद्विभ
जत इत्यादावपि वृक्षाद्यवधिकत्वं विभागे प्रतीयते तत्रापादानतयाऽवधित्वरूपत्वात् वृक्षा
द्यवधिकत्वविशिष्टविभागनिरूपितमेवाश्रयत्वमाख्यातेन बोध्यते अतो वृक्षात्स्वस्माद्विभ
जत इत्यादयो न प्रयोगाः यादृशस्वप्रतियोगित्वविशिष्टसंयोगस्त्वस्मिन्नवर्तते तयास्वा
वधिकस्य विभागस्य स्ववृत्तित्वेऽपि स्वस्य न विशिष्टविभागाधिकरणत्वमित्यविवादमेव
अवधित्वादिकं च स्वरूपसंबंधविशेषः अथवा विभागोऽधिकरणता———

७८

प्रयोजकत्वंचवृक्षात्पततीत्यादौपंचम्यर्थः विभागेऽवधित्वसंबंधेनप्रकृत्यर्थान्व
यः तद्विशिष्टविभागस्यनिरूपितत्वसंबंधेनाधिकरणतायामन्वयः पत्रादिकर्मणिव
नतदवधिकत्वविशिष्टविभागनिरूपितामन्ययात्रनिष्ठामधिकरणतांप्रतिप्रयोज
कत्वंकारणस्यापिस्वाश्रयनिष्ठकार्याधिकरणतामात्रप्रयोजकत्वादितिमंजूस्थ-
अथवृक्षात्पततिवृक्षाद्विभजतइतिवद्वृक्षात्त्यजतीत्यादिर्नकथंप्रयोगः पंचम्यर्थः
स्यविभागजनकत्वस्यविभागावच्छिन्नक्रियारूपत्यागेऽवधिमत्वघटरूपपंचम्यर्थ-

धु॰
७८
९५ 78

स्यच विभागत्वरूपधात्वर्थतावच्छेदकफलेऽन्वयेबाधकाभावात् नच विभागावच्छिन्नव्यापारे-
विभागान्वयेऽव्युत्पन्नः उद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्यादितिवाच्यं जनकतासंबंधेन-
विभागावच्छिन्ने प्रकृत्यर्थाविशेषित विभागजनकत्वान्वये व्युत्पत्तिविरोधविरहात् नच पंच
म्यर्थविभागावधिमत्वयोरन्वयेधात्वविशेषार्थी नव्यापार विभागोपस्थितेरुक्तत्वे-
पगमात्तदभावे नत्यजधातूपस्थित ततन्तदर्थे नपंचम्यर्था—

वाद